

ԽԼՈՒԱԾ ԶԵՌԱԳԻՐԸ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԶԱՄՉԵԱՆԻ ՎԱՀԱՆ ՀԱԻԱՏՈՅԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Սեպուհ Դաւիթ Ասլանեան

Միքայէլ Չամչեանի (1738-1823) հռչակաւոր ձեռագիրը՝ հանրածանօթ վահան հաւատոյն¹ մշտական ընկերակիցս էր Հռոմ կատարած վերջին այցելութեանս ժամանակ: Կը ճամբորդէր գանկիս աղմկոտ որջին մէջ, երբ կը քալէի Թրասպետերէի շուրջ եւ կը կտրէի Փոնթէ Փրիմաչիիէ Ամետեօ Սաւոյա Աոսթան՝ Վիս տել Ծանիքոլոյի վրայով բարձրանալու համար դէպի Վիս Ուրպանօ VIII առաջնորդող ցից բլուրը, ի վերջոյ հասնելով այն փարթամ համալիրը, ուր կը գտնուէի Հաւատասփիւռ Ժողովի Պատմական Դիւանը (Archivio Storico della Propaganda Fide): Հոս՝ թիւ XXXVI եւ XXXVII հատորներուն մէջ (Miscellanea series)² պահպանուած է Չամչեանի կոթողային գործին մէկ օրինակը, որ կարելի է դրեթէ հաստատ նկատել իր իսկ ձեռքով գրուած ինքնագիրը: 920 էջերէ բաղկացած բնագիր հատորը առաջին անգամ տեսայ 2005-ի Յուլիսին՝ նոյն արխիւին առաջին այցելութեանս առիթով: Ատենին սալած

էի, որ այս նշանակալից գործը – զաւթուած, գրաքննուած եւ հետազային կորսուած նկատուած երկար ժամանակ – թաքնուած կը մնար աչքի առջեւ եւ անմիջականօրէն հասանելի էր այցելու հետազօտողին: Տնտեսական պատմութեան վերաբերող թեզի մը ձեռնարկած ընթացաւարտ ուսանող էի եւ տակաւին շատ սկսնակ՝ դնահատելու աշխատութեան ամբողջ կարելութիւնը: Միայն կը յիշեմ ձեռագիրին նետած հայեացքս եւ ծածուկ փափաքս օր մը դարձեալ վերադառնալու՝ աւելի քաջատեղեակ այն կատարի եւ ահագնացող բանավէճերուն, որոնք վաղ տասնիններորդ դարուն յանգած էին անոր գողութեան:

Հակառակ վաղ արդի եւ արդի հայ մտաւորական, դաւանական եւ մշակութային պատմութեան մէջ իր կարեւորութեան՝ Չամչեանի վահանը գրեթէ չէ արժանացած ո՛չ հայ դաւանական պատմութեան մասնագէտներու եւ ոչ ալ ընդհանրապէս հայ գիտաշխատողներու ուշադրութեան³: Այս

* Չամչեանի մեծ աշխատութեան գողութեան վերաբերող այս դիտարկումներն ու գրառումները կատարուած են 2023-ի ամառը դէպի Երոսպա կատարած հետազօտական ուղեորութեանս ընթացքին: Կը փափաքիմ շնորհակալութիւն յայտնել Սաթօ Մուղալեանին, Չեգարէ Մանթոսին, Աննա Օհանջանեանին եւ Ընիֆըր Մանուկեանին այս փորձագրութեան սկզբնական նախագիծին իրենց նկատողութիւններուն համար: Յատկապէս շնորհապարտ եմ հայր Վահան Օհանեանին եւ Մերուժան Կարապետեանին իրենց առաջարկներուն եւ Չամչեանի նամակագրութիւնը ինձի տրամադրելի դարձնելու համար: Միայն եւ պատասխանատու եմ սոյն փորձագրութեան:

¹ *Վահան Հաւատոյ (Shield of Faith/Scudo della Fede)* ընթացիկ վերնագիրն է տրուած այս աշխատութեան:

տութեան: Զարթուած բուն ձեռագիրը կը կրէ հետեւեալ վերնագիրը. *ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ*:

² Այս շարքը մաս կը կազմէ անելի քան 90 հատորներէ բաղկացած *SC Armeni (Scritture riferite nei Congressi)* ծաւալուն հաւաքածոյի Ո շաքաթական ժողովներուն մէջ յիշատակուած փաստաթուղթեր: Անոնք ժամանակագրականօրէն կ'ընդգրկեն գրեթէ 1450-էն մինչեւ տասնիններորդ դարու վերջին տարիները: Կարելի չէ թերագնահատել անոնց արժէքը հայոց դաւանական, մշակութային, ընկերային եւ նոյնիսկ տնտեսական պատմութեան մէջ:

³ Տասնութերորդ եւ վաղ տասնիններորդ դարերուն հայութեան մէջ դաւանականութեան արմատներուն մասին տե՛ս հետեւեալ գերազանց վերաբերումները. *Cesare Santus, Trasgressioni*

անտեսումը անկասկած արդիւնք է առնուազն երկու ազդակներու: Առաջինը այն է, որ երկը մնացած է Չամչեանի հեղինակաւոր Հայոց պատմութիւն եռահատոր աշխատութեան շուքին տակ: 1784-էն 1786-ի միջեւ հրատարակուած այս մեծ աշխատութիւնը հեղինակին համբաւը հաստատած է իբրեւ առաջատար հայ պատմաբան՝ աւելի քան հարիւր տարի: Ի վնաս Չամչեանի միւս երկերուն՝ ներառեալ Վահանը, ժամանակի ընթացքին Պատմութիւնը դարձաւ հոմանիշ Չամչեանի ամբողջական գործերուն: Վահանի անտեսումին երկրորդ պատճառը կը վերաբերի այն իրողութեան, որ իր բովանդակութիւնը կը շօշափէ չափազանց զգայուն ջիղ մը հեղինակին պատկանած միաբանութեան պատմութեան մէջ: Բոլոր անոնց կողմէ, որոնք տեղեակ էին իր գոյութեան, նոյնիսկ իր գրառումին ժամանակ, Վահանը վտանգ կը նկատուէր ինքնին Մխիթարեան միաբանութեան գոյութեան: Ինչպէս աւելի ընդարձակ պիտի տեսնենք ստորեւ՝ հաւանաբար աշխատութեան այս վիճայարոյց երանգը եւ հայ ոչ-քաղկեդոնական կամ լուսաւորչական-առաքելական ազգային եկեղեցիին նկատմամբ Հռոմի եկեղեցիին դիրքորոշումներուն իր խիստ պարսաւանքը պատճառ դարձան, որ 1815ի գարնան գողցուի նոյնինքն Չամչեանի Կոստանդնուպոլսոյ սենեակէն եւ անմիջապէս դատապարտուի Հռոմէական Հաւատաքննական ատեանին կողմէ: Գործին գրեթէ լրիւ գիտական անտեսումին մէջ իր դերը ունեցած է հեղինակէն գողցուած, Հաւատաքննական ատեանին կողմէ խափանուած եւ ի վերջոյ շրջանառութենէ վերցուած

ըլլալու իրողութիւնը: Թէեւ նախքան Չամչեանի թշնամիներուն կողմէ Վահանի վատիկան ուղարկուելը կատարուած են թերի եւ անվստահելի բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ (ներառեալ՝ կրճատուած տարբերակի մը հետագայ մէկ հրատարակութիւնը 1873-ին Կալկաթայի հայկական մէկ տպարանէն), կը թուի թէ անոնք չեն խրախուսած այս գործին գիտական հետազոտութիւնը: Ընդհակառակը, «սեւ շուկայի» այս կեղծ օրինակները ըստ երեւոյթին յաւերժացուցած են թիւր մեկնաբանութիւնները:

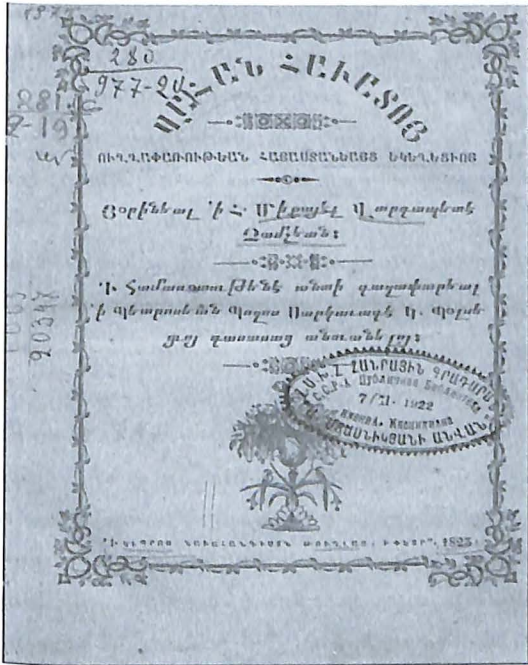
Թերեւս Չամչեանի կեանքի գործին ամենահետաքրքրաշարժ մասը ինչպէ՛ս եւ ի՛նչ պայմաններու բերումով Կոստանդնուպոլսոյ իր սենեակէն գողցուած ըլլալն է: Թէեւ այս հարցին վերաբերեալ հազիւ թէ որեւէ գիտական հետազոտութիւն գոյութիւն ունենայ, սակայն վերջին երկու դարերուն յայտնուած են առնուազն երկու մասամբ հակասական պատմամներ, զորս պէտք է միաւորել եւ գնահատել դէպքերու Չամչեանի իսկ տարբերակին նորագոյն «յայտնագործութեան» լոյսին տակ՝ քաղուած իր ցարդ անհասանելի սակայն մեծապէս արժէքաւոր նամակագրութենէն: Ապաւինելով նախապէս չուսումնասիրուած արխիւային փաստաթուղթերու՝ ներառեալ Հաւատաստիւն ժողովի Դիւանին մէջ պահուող Վահանի գաւթուած օրինակին եւ յատկապէս Միքայէլ Չամչեանի անտիպ նամակագրութեան, սոյն փորձագրութիւնը կը միտի լոյս սփռել տիրահաշակ ձեռագիրին խլումին եւ Հռոմի Քուրիային կողմէ հետագայ խափանումին վրայ: Փորձագրութիւնը քննականօրէն կ'ուսումնասիրէ

necessarie. Communicatio in sacris, coesistenza e conflitti tra le comunità cristiane orientali (Levante e Impero ottomano, XVII–XVIII secolo) [Necessary transgressions: Communicatio in sacris, coexistence, and conflict between Eastern Christian communities (the Levant and the Ottoman Empire, seventeenth–eighteenth centuries)]. (Rome: Bibliothèque des Écoles françaises de Rome et d'Athènes, 2019), Anna Ohanjanyan, Creedal Controversies among

Armenians in the Seventeenth-Century Ottoman Empire: Eremia Č'ēlēpi K'ēōmiwrčean's Polemical Writing against Suk'ias Prusac'i. – “Journal of the Society for Armenian Studies” 27 (2020): 7–69 և **Sebouh D. Aslanian, Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512–1800** (Berkeley: University of California Press, 2023):

գողութեան երեք վերապատմումները եւ կ'աւարտի որոշ մտածումներով այն մասին, թէ ինչո՞ւ թալանուած ձեռագիրը կեզրոնական տեղ կը գրաւէ տասնիններորդ դարու հայ մտաւորական եւ մշակութային պատմութեան ընկալումին մէջ:

Առ ի տեղեկութիւն անոնց, որոնք անձանօթ են Չամչեանի Վահանին, անհկա

հաւանաբար ամենէն հռչակաւոր գրաքննուած գիրքն է հայոց պատմութեան մէջ: Չամչեան զայն գրած է իբրեւ Հայ եկեղեցիի «ուղղափառութեան» (որով ամենայն հաւանականութեամբ նկատի ունէր կաթողիկէութիւնը) ոգեշունչ եւ խորագէտ պաշտպանութիւն՝ դաւանակից որոշ հայ կաթողիկէներու եւ Հաւատասփիւռ ժողովի Դիւանին դաժան գրաքննիչներու կողմէ «հերձուածողական» կամ հերետիկոսական ըլլալու զրպարտութիւններուն դէմ: Պատկառելի Մաղաքիա Օրմանեանի (1840-1918)⁴ համաձայն, Չամչեան ըստ երեւոյթին այս ձեռագիրին վրայ աշխատած է քառասուն տարի՝ սկսելով 1776-ին Վենետիկի մէջ⁵: Ան կը շարունակէր սրբագրութիւններ եւ բարեփոխութիւններ կատարել նոյնիսկ մինչեւ 1815-ի գարնան, երբ եօթանասունեօթ տարեկան հասակին եւ արդէն բաւական վատուած իր ծննդավայր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ տեղաւորուած էր իբրեւ իր ուխտին ամենէն աւագ ներկայացուցիչը: Կը թուի թէ Չամչեան նոյն տարուան Մարտի սկիզբը թուլացուցած է իր աշխատութեան ուշադիր հսկողութիւնը:

4 Օրմանեան իր ժամանակներու ամենէն բազմահմուտ գիտնականներէն էր: Մինչեւ տասնիններորդ դարու երրորդ քառորդը ծառայած է իբրեւ հայ կաթողիկէ Անտոնեան միաբանութեան անդամ: 1870-ական տարիներու սկիզբը Հոմի հրահանգով այս կարգին լուծարումէն ետք վերադարձած է իր ծննդավայրը՝ Կոստանդնուպոլսոյ Իսթանպուլ եւ միացած Հայ առաքելական եկեղեցիին ի վերջոյ դառնալով Կոստանդնուպոլսոյ հայոց պատրիարք 1896-էն 1908: Պատրիարքութեան տարիներուն գրած է Հայ եկեղեցւոյ հեղինակատր եռահատոր պատմութիւնը որ մինչեւ օրս կը մնայ ընդունուած աղբիւր: Իր տեսակետները հասկնալիօրէն կարծր են եւ անգիշող ինչ կը վերաբերի Հոմեական կաթողիկէ եկեղեցիին (ներառեալ Հոմի հետ հաշտողական քաղաքականութեան ձգտող Միաբանութեանն ընդհանր հայ կաթողիկէներ) եւ Հայ եկեղեցիին նկատմամբ անոր վարդապետական ու քաղաքական դիրքորոշումներուն: Իր պատկանած Անտոնեան միաբանութեան լուծարումին մասին տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ազգապատմ.* հայ

ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմում, Բ.-Գ. հատորներ, 1914-1927, Գ. Հատոր, § 2832, էջ 4311-4313:

5 Մ. Օրմանեան, *Ազգապատմ.*, Բ. հատոր, § 2165, էջ 3162-3163: Օրմանեան կը պնդէ ձեռագիրին մէկ օրինակը տեսած ըլլալ առանց ըսելու ե՛րբ եւ ո՛ր: Այնուամենայնի հաւանական է որ Իսթանպուլի մէջ աշխատած ըլլայ ամբողջական ձեռագիրին մէկ օրինակին վրայ, շատ հաւանաբար իր պատկանած ուխտին գրադարանին մէջ (Անտոնեաններուն), նախքան հայ ոչ-քաղկեդոնական եկեղեցիին կողմը «ցատկելը» 1800-ականներու վերջերուն: Այն իրողութիւնը որ բաւական մանրամասնօրէն իր նկարագրած տարբերակը կը բաղկանար 924 էջերէ՝ ի տարբերութիւն 920 էջերէ բաղկացած ինքնագիր օրինակին՝ կ'ապացուցէ ձեռագիրին ամբողջական օրինակին վրայ աշխատած ըլլալը:

Սոյն հետաքննական փորձագրութիւնը զգայացունց գողութեան չպեղուած պատմութիւնը կ'ուսումնասիրէ նոր հասանելի արխիւային նիւթերու միջոցով, ներառեալ խլուած ձեռագիրին ինքնագիր օրինակը եւ Միքայէլ Չամչեանի նախապէս անտրամադրելի նամակագրութիւնը: Կայսերական մայրաքաղաքին հարուստ մէկ թաղամասին մէջ սոսկ բնակարանային ղոպուտ մը ըլլալէ անդին Չամչեանի մեծ աշխատութեան յափշտակումը լոյս կը սփռէ մրցակից դաւանանքներու աւելի լայն շրջարկին վրայ, որ առկայ էր «հայկական դաւանականութեան դարուն» (1688-1815) – ժամանակաշրջան մը յատկանշուած Օսմանեան կայսրութեան տարածքին հայկական համայնքներու միջեւ նշանակալից պառակտումներով, որոնք ծնունդ տուին հետզհետէ աւելի բեւեռացող կաթողիկէ եւ լուսաւորչական-առաքելական ինքնութիւններու: Գրութիւնը կ'ընձեռէ քննական ոսպնեակ մը ուսումնասիրելու դաւանական այս լարուածութիւնը եւ անոր շօշափելի դրսեւորումները օսմանեան ուշ ժամանակաշրջանի ընկերութեան մէջ:

Փորձագրութիւնը կը սկսի գողութեան երեք անջատ պատումներուն վերլուծութեամբ եւ ապա կը հաստատէ հայ դաւանականութեան պատմական շրջարկը իբրեւ հենք Չամչեանի Վահան հաւատուի գնահատումին: Այս մօտեցումը կը բացայայտէ ոչ միայն գողութեան պայմանները, այլեւ մտաւորական եւ կրօնական այն հոսանքները, որոնք ձեւաւորած են հայկական մշակութեային արտադրութիւնը դաւանական բեւեռացումի առանցքային ժամանակաշրջանին:

Գողութեան առաջին պատումը. Կալկաթայի տեսանկիւնը

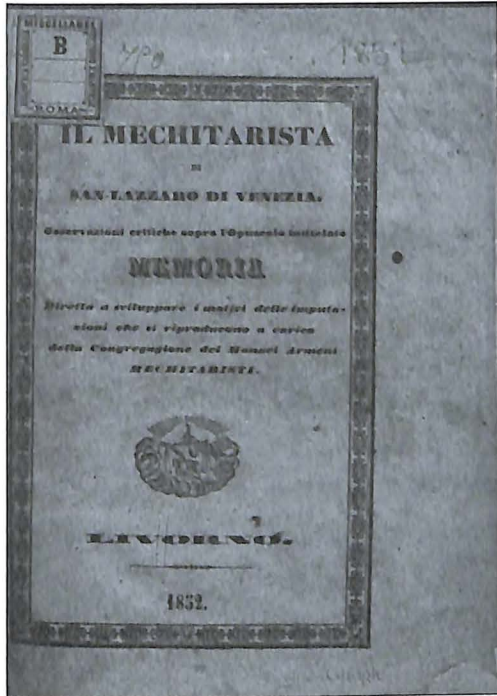
Կալկաթայի 1873-ի կրճատուած հրատարակութեան մէջ հակիրճ ծանօթագրութեան մը համաձայն, Չամչեան միշտ աչալուրջ կը հսկէր իր կեանքի գործին՝ զայն պահելով անկողինին քով կղպուած արկղի մը մէջ, իր միւս ձեռագիրներուն հետ: Սակայն օր մը, երբ ժամանակաւորապէս բացակայ էր Քարաքոյի Մումհանէ Ճատտեսի փողոցին վրայ⁶ գտնուող իր սենեակէն՝ Հանըմեանց անունով հայ կաթողիկէ մեծահարուստ ընտանիքի մը տան մէջ ուր իջեւանած էր, մրցակից Անտոնեան կարգէն հայ կաթողիկէ վարդապետ մը, որ պատահաբար նոյն տան մէջ կը գտնուէր, մտաւ ծերունի մարդուն ննջասենեակը եւ ստուար հատորը թռցուց Չամչեանի արկղէն:

SC Armeni, Miscellanea XXXVII-ի մէջ պահուող ինքնագիր օրինակը ունի ներգիր իտալերէն յուշագրութիւն մը, որ կ'արձանագրէ 1816-ի Սեպտեմբերին «Վիեննայի Գերապայծառ Նուիրակին» միջոցով Չամչեանի ձեռագիրին իտալիա ուղարկուելուն մասին: Ձեռագիրին կցուած էր 19 Դեկտեմբեր 1815 թուակիր նամակ մը ուղղուած Հաւատասփիւռ Ժողովի Դիւանի վերատեսուչ կարտինալ Լորենցօ Լիթթայի, որ այդ ժամանակ կը բնակէր Միլանօ: Այնուհետեւ ձեռագիրը նոյն կարտինալին միջոցով փոխադրուած է Հռոմ, ուր 1816-ի Փետրուարին ներկայացուած եւ բացուած է կարտինալներու շաքարակալ ժողովին: 1819-ի Մայիսին աշխատութիւնը պաշտօնական գրաքննութեան եւ դատապարտումի ենթարկուելէ հտք փակուած եւ կնքուած է իշխանութիւններու ընտրեալ խումբի մը ներկայութեան եւ ապահովութեան համար

6 Տիգրաններու (Տիգ Օղլու), Սեդրոսեաններու եւ ուրիշներու շարքին Հանըմեանց ընտանիքը Իսթանպուլի հայ կաթողիկէ մեծահարուստ ընտանիքներէն էր եւ համակիր Միսիթարեան միաբանութեան: Ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ՝

Չամչեանի նամակագրութիւնը կը յուշէ այլ միաբանակիցներու պէս յաճախ սեճեակ եւ կացարան տեսնալը այս ընտանիքին քով:

պահ դրուած է Հաւատաստիւն ժողովի Դիւանին մէջ⁷: Հետեւութիւնը գրաքննիչներու կողմէ խիստ դատապարտումն էր հայ աստուածաբանին գործին. սակայն պարսաւը միայն բարձրացուց երկին գրաքննուած դասականի կարգավիճակը՝ նոյնիսկ զայն գիտահետազոտական մոռացութեան դատապարտելով հանդերձ:

Այս արտասովոր գողութեան պատմութիւնը բնաւ չէ հետաքննուած կամ գրուած: Սակայն գիտաշխատող Անի Ութուջեան այլոց շարքին նշած է թէ ինչպէ՛ս գողցուած բնագիրին կրճատուած մէկ տարբերակը Կիպրոսի Թուզլա նաւահանգիստին մէջ ընդօրինակուած է Կոստանդնուպոլիսէն հայ վարդապետի մը կողմէ եւ նուիրուած Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան: Հետագային այս տարբերակը ընդօրինակուած է քանի մը անգամ: Օրինակներէն մէկը 1843-ին ուրիշ հայ վարդապետի

մը կողմէ բերուած է Կալկաթա (Հնդկաստան) ուր հրատարակուած է շուրջ երեսուն տարի ետք: Նոյն կրճատուած հրատարակութեան Վերջաբանին մէջ ընդօրինակողը կը յիշատակէ Վահան Բաւատոն եւ կը ներկայացնէ Չամչեանի եւ անոր կեանքի գործին գողութեան հետեւեալ պատմութիւնը.

եւ յամս բազումս առ իւր պահէր, առանց ցուցանելոյ ումեք, բաց ՚ի կրօնակից վարդապետաց իւրոց եւ այլոց ոմանց սակաւուց: Կասկած առեալ Գոլէջեան կարգաւորաց՝ հետամուտ լինին, եւ ՚ի չլինել նորա ՚ի տան ուր արկղն իւր եղեալ էր, եւ ՚ի գնալ ամենեցուն որք ՚ի տան են ՚ի բաղանիս, փաստասեան [Թասբասեան!] Լիբանանցի կրօնաւոր մի Պօղոս անուն՝ կուսակից իւր ունելով զմանկավարժ տանն, բանայ զարկղն՝ եւ զայս գիրք գողացեալ՝ զաղափարեն յիւրեանս ՚ի սակաւ աւուրս: Եւ մի ոմն ՚ի նոցանէ հաւաքեալ զորս սաստիկ դիմադրութիւն են առ եկեղեցին հռովմայեցոց, եւ ջատագով եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, եւ համառօտութեամբ ՚ի մի ժողովէ, յաւելեալ յիւրմէ եւ կցկտուր սակաւ ինչ ընդդիմաբանութիւնս առ այն: Զբուն ձեռագիր հեղինակին նոյն գող Պօղոս վարդապետն առեալ աճապարեաց ՚ի Հոով[մ]ն, բողոք բարձեալ գյօրինողէ գրոյս իբրեւ զհերետիկոսէ. որ եւ բազմապատիկ քննութեանց վճիռ ետ այս օրինակ⁸ [...]

Հոս վերապատմուած դէպքերու տարբերակը վստահելի է միայն իր շատ ընդհանուր ուրուագիծով: Զէ նշուած գողութեան թուականը, թէեւ այլ աղբիւրներ կը պնդեն թէ ձեռագիրը խլուած է 4 Մարտ

7 Տե՛ս Աերդիի էջերը այստեղ՝ Archivio Storico della Propaganda Fide (ASPF) SC Misc. XXXVII. “...manoscritto del P. Michele Ciamcian trasmesso da Cost[antino]poli alla Congregazione di Propaganda per mezzo di Monsignor Nunzio di Vienna con lettera de 29 Dicembre 1815, diretta all’ Emo Sigr. Cardinal Litta Prefetto allora dimorante in Milano, e dal medesimo trasportato in Roma ed aperto il Piego

nel Congresso de’ 10 Febbraro 1816, e di poi sigillato di sua eminenza alla presenza di tutti gli infrascritti.”
8 Միքայէլ Չամչեան, Վահան Հաստոյ Ուղղափառութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Յօրինեալ ի Հ. Միքայէլ Վարդապետէ Չամչեան: Ի Բանաստեղծութեան ամսի գաղափարեալ ի Պետրոսեան Պօղոս Սարկաւագէ Կ. Պոլսեցոյ դասասաց անուանելոյ (Կալկաթա, 1873), էջ 116:

1815-ին⁹: Աւելի՛ն. գողին անունը եւս սխալ արձանագրուած է, այսպիսով յաւերժացնելով կեղծ պատմութիւն մը, որ այլ գիտաշխատողներ կրկնած են առանց քննական ակնոցի: Նաեւ ակնյայտօրէն սխալ է (եթէ հաւատք ընծայելու ըլլանք Հաւատաստիւն ժողովի Դիւանին փաստագրութեան) այն պնդումը թէ ենթադրեալ գողը անձամբ ձեռագիրը տարած է Հոռոմ: Այնուամենայնիւ, ինչպէս կեղծ կամ խեղաթիւրուած տեղեկութիւններու մեծ մասին պարագային, դէպքերու այս ամենէն աւելի տարածուած տարբերակը կը պարունակէ բաւարար ճշմարտութիւն, որ առիթ կու տայ իր փաստաթուղթերը ուշադիր սերտող եւ «սկեպտիկօրէն» մեկնաբանող նախանձախնդիր հետաքննիչին վերակառուցելու աւելի հաւանական պատմութիւնը ճիշդ եղելութեան: Նախքան ուրիշ պատմամբնութիւնները կարելոր է ի մտի ունենալ այստեղ պատմուած տարբերակին անուղղակի ակնարկումը գողութեան երկու անձերու գործը ըլլալուն, որոնցմէ միայն մէկուն անունը նշուած է: Միւս կերպարը կը մնայ շուքի մէջ՝ միայն իր մասնագիտութեան յիշատակումով (մանկավարժ): «Կալկաթայի պատմին» համաձայն, այս խորհրդաւոր կերպարը, որուն կ'ակնարկուի բայց կը մնայ անանուն, կ'ըսուի թէ կը բնակէր հոն ուր կ'ապրէր Չամչեան:

9 Ա. Ութուշեան, *Միքայէլ Չամչեան. կեանքը, գործը* (Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ, Պատմութեան ինստիտուտ, 2019), էջ 67: Ութուշեան չի յայտնէր այս պնդումին աղբիւրը: Այնուամենայնիւ Վիեննայի Միխիթարեան միաբանութեան Զեռ. 949-ի մէջ պահպանուած Չամչեանի *Վահան Հաւատոյի* պնդումներուն վիճալարոյց «հերքումը» կը նշէ 1815-ի Մարտ 4-ին ձեռագրին «հրաշքով ձեռքերումը [հրաշիք ձգեցաք ի ձեռս մեր]»: (Հ. Ոսկեան, *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Միխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա*, Բ. Հատոր, Վիեննա, 1963, 536a):

Երկրորդ պատումը եւ Գոլէճեաններու տեսանկիւնը

Այժմ անդրադառնանք դէպքերու երկրորդ տարբերակին՝ «Գոլէճեաններու պատմին»: Այս տարբերակին աղբիւրը խիստ կողմնակալ եւ թշնամական էր թէ՛ Միխիթարեաններուն եւ թէ՛ յատկապէս Չամչեանի նկատմամբ: Հետեւաբար առաւելագոյն ուշադրութեամբ պէտք է մօտենալ անոր, մանաւանդ որովհետեւ նոյնիսկ վստահ չենք հեղինակին բուն անունին: Հոս վերապատմուած դէպքերու տարբերակը կը յայտնուի *Il Mechitarista di San Lazzaro di Venezia* վերնագիրով վիճալարոյց գիրքի մը մէջ: 1852-ին անանուն հրատարակուած այս զրպարտիչ հատորը երբեմն կը վերագրուի ոմն Կասփարէ Քրիզոսթոմօ Վուչինոյի: Կ'ըսուի թէ լոյս տեսած է Իսթանպուլի կաթողիկէ մէկ հրատարակչատունէն, թէեւ տիտղոսաթերթը սխալ կերպով Լիվոռնոն կը նշէ իբրեւ հրատարակութեան վայրը: Յստակացումի քանի մը խօսք պատշաճ պիտի ըլլար նախքան սոյն թեզին ներկայացուցած զգայացունց պատմութեան յատկանիշները քննելը:

Նախ՝ այս գործը երեւցաւ օսմանեան մայրաքաղաքի հայերուն միջեւ միջդաւանական բռնու պայքարի ժամանակաշրջանին: Հարցը աւելի մանրամասնօրէն պիտի քննենք ստորեւ, երբ անդրադառնաք «դաւանականութիւն» եզրով ճանչցուած երեւոյթին¹⁰: Միխիթարեան վարդապետները յայտնուեցան այս պայքարին կեդրոնը:

10 Իսթանպուլի մէջ միջդաւանական վեճերու համար տե՛ս **Santus**, *Trasgressioni necessarie*, esp. p. 365-380, եւ յատկապէս **Salim Dermakar**, *Arméniens et Catholique, de L'émancipation au Schisme: Une identité contrariée au temps de l'éveil des nationalités (1809-1888)* (Paris: Les éditions du Cerf, 2022), եւ **Aslanian**, *Early Modernity and Mobility*, p. 349-355: Տէրմարգար (էջ 266-280) ամենէն լուսամիտ վերաբերումը ունի աւելի լայն շրջարկին նկատմամբ որուն մէջ երեւցած է *Il Mechitarista*-ն:

1700-ականներու կէսերուն, Օսմանեան կայսրութեան տարածքին կաթողիկէիկ քարոզիչներու գործունէութեան գագաթնակէտին, Իսթանպուլի աւելի քան հարիւր հազար հաշուող հայ համայնքը բաժնուած էր դաւանական շուրջ երկու հիմնական խմբաւորումներու: Հայերու գերակշռող խումբը կազմուած էր հետագային Հայաստանեաց առաքելական եկեղեցի վերանուանուած հին հայկական լուսաւորչական եկեղեցիին անդամներէն: Այս խումբը Օսմանեան կայսրութեան տարածքին – մասնաւորաբար՝ ընդարձակ մայրաքաղաքին մէջ – հաստատութեանական ներկայացուցչութիւն ունէր յանձին Հայոց պատրիարքութեան եւ նոյնիսքն պատրիարքին: Իբրեւ լուսաւորչական (առաքելական) աւանդութեան հետեւորդներ անոնք գերագոյն հաւատարմութեամբ կապուած էին էջմիածինի հայ կաթողիկոսութեան՝ նախ պարսկական եւ հետագային ռուսական վերահսկողութեան տակ: Յատկանշական է որ թուրք իսլամ մեծամասնութենէն անդին գլխաւոր «միւր» կամ «այլութեան մարմնաւորումը» (avatar of alterity) որուն դէմ այս խումբը կը բնորոշէր ինքզինք՝ հայ կաթողիկէ համայնքն էր: Թէեւ թիւով սահմանափակ՝ վերջինը աճ արձանագրեց հռոմէական կաթողիկէ քարոզիչներու պատճառով, որոնց ի գործ դրած դաւանափոխութեան ճիգերը Օսմանեան կայսրութենէն ներս սաստկացան 1680-ական տարիներէն սկսեալ: Լուսաւորչական-առաքելական ղեկավարութիւնը՝ մասնաւորաբար պատրիարքութիւնը հերետիկոս կը նկատէր այս քարոզիչներն ու անոնց դարձած հայերը եւ վախով ու կասկածով կը դիմաւորէր անոնց հետզհետէ զօրացող ազդեցութիւնը:

Դաւանական երկրորդ խումբը կազմող կաթողիկէները ընդհանրապէս լաւ հա-

մարկուած էին Եւրոպայի մէջ, աւելի բարեկեցիկ էին եւ աւելի զարգացած: 1700-ական տարիներու սկիզբը անոնց թիւը 7000-ի շուրջ էր, մինչդեռ գերակշռող լուսաւորչական-առաքելական համայնքին թիւը առնուազն տասնապատիկն էր: Հարցը աւելի կը բարդացնէր այն որ նոյնիսքն կաթողիկէ խմբաւորումը ունէր սուր հակադիր երկու հատուածներ՝ գլխաւորութեամբ երկու կողմերէն կրօնաւորներու: Վենետիկի Սուրբ Ղազարի Մխիթարեան միաբանութեան անդամներ, որոնք ծանօթ էին իբրեւ Մխիթարեաններ կամ «Աբբայեաններ», եւ թիւով նուազ բայց աւելի մարտունակ հատուած մը, որ ծանօթ էր իբրեւ «Գոլէճեաններ»: Սուրբ Ղազարի Մխիթարեանները (որոնց ջախջախիչ մեծամասնութիւնը Չամչեանի պէս սկիզբէն ներգրաւուած էր օսմանեան մայրաքաղաքին հայ կաթողիկէ ընտանիքներէն) ունէին կաթողիկէ եւ նոյնիսկ ոչ-կաթողիկէ բազմաթիւ հայ հետեւորդներ: Մխիթարեանները ունէին իրենց հօտը եւ բուռն պաշտպաններ էին հայ ոչ-քաղկեդոնական եկեղեցիին ու իր ծիսադաւանական հաւատամքին: Հայ եկեղեցին նկատելով ի սկզբանէ հաղորդակից հռոմէական եկեղեցիին՝ Մխիթարեանները կը ձգտէին զայն «վերամիացնել» Հռոմի եկեղեցիին եւ ձեռնամուխ եղան երկարատեւ ու ի վերջոյ անպտուղ վերամիացումի փորձերու: Իբրեւ իր ուխտին աւագ ներկայացուցիչը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Միքայէլ Չամչեան վերամիացումի նման ճիգերու ղեկին էր՝ յաճախ խորհրդակցելով կայսերական մայրաքաղաքին Հայոց պատրիարքութեան իշխանութիւններուն հետ¹¹:

Չամչեանին եւ Մխիթարեաններուն հիմնովին հակադրուած էր սովորաբար Գոլէճեաններ անունով ճանչցուած հատուածը: Անիկա կը բաղկանար թունդ հռոմէական

11 Անի Ութունջեան, Պոլսահայ համայնքների միութեան խնդիրը եւ Մ. Չամչեանը, - «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 3, 33 (1978), էջ 201-213:

կաթողիկէ ընթացաւարտներու դաստիարակութեամբ հռչակաւոր Հռոմի Գոլլեճիօ Ուրպանօ անուանի հաստատութեան նախկին Հայ ուսանողներէն (հոսկէ՝ անոնց յորջորջումը): Այս հատուածը յաճախ անգիշտ էր Հայ եկեղեցիին դաւանական ավանդութիւնները եւ նոյնիսկ ծէսերը մերժելու հարցին մէջ: Գոլէճեաններու հատուածը միատարր խմբաւորում մը չէր: Շատ բազմաճիւղ էր եւ կը ներառէր Հայ վարդապետներ Մխիթարեան միաբանութեան Թրիեստի հատուածէն, որ 1773-ին բաժնուած էր մայրավանքէն՝ մրցակից ուխտ մը հիմնելով նախ Թրիեստի մէջ 1775-ին եւ ապա տեղափոխուելով Վիեննա 1811-ին¹²: Տրուած ըլլալով որ «1773-ի հերձուածութիւնը» թշնամական բնոյթ ունէր, Թրիեստի վարդապետներուն վերաբերումը խիստ քննադատական էր Սուրբ Ղազարի իրենց եղբայրներուն նկատմամբ, զորս շատ յաճախ կը մեղադրէին հերետիկոսական եւ հերձուածողական հակումներով՝ Հայ ազգային եկեղեցիին «ուղղափառութեան» իրենց պաշտպանութեան պատճառով: Թրիեստի հատուածին միացած էին Լեռնալիբանանի մէջ արմատաւորուած երկու այլ միաբանութիւններէ Հայ կաթողիկէ վարդապետներ. Անտոնեանները, որոնց ժամանակին կը պատկանէր Օրմանեան, եւ Պէյրութէն հիւսիս՝ Զամառու վանքին հաւատարիմ վարդապետներ: Գոլէճեաններու խմբակցութեան այս երկու ենթաբաժանումները, որոնք երբեմն կը կոչուին «Լիբանանեան», միաւորուած էին մէկ խնդիրի շուրջ: Անոնք Տրիդենտեան ժողովին (*Concilium Tridentinum*, 1545-1563) կողմէ սահմանուած Հռոմի եկեղեցիին դաւանական հաւատամքը կը նկատէին «ուղղափառութեան

ոսկի չափանիշ», իսկ Հայ եկեղեցիին վարդապետութիւնները՝ «հերետիկոսական» կամ «հերձուածողական», ճիշդ այն պատճառով որ անոնք չէին համապատասխաներ Հռոմի «ուղղափառութեան» սահմանումին: Իրենց կարգին՝ Հայ ոչ-քաղկեդոնական եկեղեցիին անդամները կը մերժէին երկու կաթողիկէ հատուածները (ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ), սակայն մեծ մասամբ աւելի կողմնակից էին Մխիթարեաններուն՝ այս վերջինին դիւրահաճ եւ «հայրենասէր» քաղաքականութիւններուն պատճառով եւ անոնց հարուստ ավանդութեան, որ ծնունդ տուած էր այդ դարաշրջանի ամենէն բազմահմուտ Հայ գիտաշխատողներուն, ներառեալ՝ Զամչեանին:

«*Il Mechitarista di San Lazzaro*»-ն զրպարտիչ պատում մըն էր որուն հեղինակները այժմ կ'ենթադրուին ըլլալ Ստեփան Ազարեան եւ Պօղոս Մաղաքեան անունով գոլէճեան երկու Հայ վարդապետներ¹³: Հրատարակուած էր իբրեւ բանավէճ ընդդէմ Մխիթարեաններուն եւ նպատակ ունէր Սուրբ Ղազարի վանական հատուածը նշաւակել իբրեւ երկզիմի կաթողիկէներ եւ Հայ եկեղեցիին «հերձուածողական» հաւատամքի պաշտպաններ: Զարմանալի չէ որ Միքայէլ Զամչեանի Վահան հաւատոն նշանակալից տեղ ունի այս որոտագոռ ճառին մէջ: Հեղինակները պատումին կէսերուն կը դիմեն Զամչեանի մեծ աշխատութեան՝ հարցականի տակ առնելով իր կաթողիկէութիւնը եւ Հայ եկեղեցիին վարդապետութիւնները պաշտպանող իր պնդումներուն օրինականութիւնը.

12 Գոլէճեաններուն մասին տե՛ս **Dermarkar**, *Arméniens et Catholique, de L'émancipation au Schisme*, passim եւ յատկապէս էջ 176-179: Գոլէճեաններու կազմութեան հակիրճ մէկ քննարկումին համար տե՛ս Անի Ուրուցեան, *Պոլսահայ համայնքների միությունը*, էջ 201: «1773-ի հերձուածութեան» մասին տե՛ս **Sebouh David Aslanian**, *The 'Great Schism of 1773: Venice and the Origins of the*

Armenian community in Trieste, in “*Armenian Identity Through the Ages*”, edited by Hourii Berberian and Touraj Daryae (Irvine: Jordan Center for Persian Studies, 2017), p. 83-122:

13 **Dermarkar**, *Arméniens et Catholique, de L'émancipation au Schisme*, 272-275, **Santus**, *Trasgressioni necessarie*, p. 195.

«Այնուամենայնիւ Վահան Հաւատոյ վերնագիրով աշխատութեան մէջ է որ Չամչեան ինքզինք լրիւ կաթողիկէ կը ձեւացնէ: Սխալներով, հերետիկոսական եւ հերձուածողական հիմնաւորումներով զեղուն, գայթակղեցուցիչ եւ վիրաւորական Սուրբ Աթոռին նկատմամբ եւ իբրեւ այդպիսին դատապարտուած Սրբազան Ատեանին Սուրբ Միաբանութեան [այսինքն՝ Հաւատաքննութեան] կողմէ՝ այս գործը կալանքի տակ դրուած է Վատիկանի Գրադարանին մէջ Հերետիկոսապետերու գործերուն շարքին: Թէեւ ձեռագիր է այս աշխատութիւնը, սակայն անկէ քանի մը օրինակ շրջանառութեան մէջ տեսած եմ մարդոց ձեռքին՝ ի մեծագոյն վնաս Հայ Կաթողիկէութեան: Բնականաբար նման գործ մը պէտք էր աղմուկ բարձրացնէր: Եւ անգամ մը եւս Սուրբ Ղազարի Համայնքը գործի լծուեցաւ կասեցնելու գալիք թշնամութիւնները եւ հեղինակը՝ Դոկտոր Միքայէլ Չամչեանը փրկելու իր արդար պատիժէն: Եւ այս ամենէն անկեղծ հայրերը այնքա՛ն մեծ ճիգ թափեցին այս գործը անվաւեր հռչակելու որ յաջողեցան այս գործը դատապարտել տալ իբրեւ այդպիսին [այսինքն՝ անվաւեր կամ կասկածելի հեղինակութիւն]: Եւ ի լրումն այս բոլորին, իրողութիւնը եղաւ այն որ նոյնինքն հեղինակը՝ Հայր Չամչեան անմիջապէս գրեց հաւատքի ամենակաթողիկէ դաւանումը, եւ առանց ամենադոյզն ամօթի կամ խռովքի, առանց որեւէ խիղճի խայթի: Մինչ այդ՝ գործը իբրեւ անվաւեր դատապարտել տուած ըլլալով խեղճ Աբբահայր Ագոնզը կրնար ի վերջոյ ազատ շնչել: Եւ այստեղ հարկ է նշել որ իր սիրելին իր սխալներէն պաշտպանելու համար Աբբահայրը դաւաճանեց իր իսկ խիղճին: Ան գրեց լրիւ գիտակցելով եկեղեցիին առջեւ իր ստելուն: Սակայն բաւարար էր որ միայն հասնէր իր սեփական նպատակներուն՝ որքա՛ն ալ ապօրինի ըլլային որդեգրուելիք միջոցները: Սակայն, Աբբահայր Ագոնզ, անմիջապէս

մի՛ տարուիք ցնծութեամբ: Եթէ Հոռոմը – որուն համար շատ դիւրին էր Մխիթարեաններուն բոլոր ստապատիր խաբէութիւններէն այս տիրահռչակ զրպարտութեան հեղինակը յայտնաբերել – այնուամենայնիւ աչք գոցեց բոլորին դիմաց ձեզ չբացայայտելու համար, կը կարծէ՞ք թէ նոյնը պիտի ընեն բոլոր միւս անձերը որոնց հետ կուրի կը բռնուին ձեր համակիրները (անանունը եւ Կապպելետտի վարդապետը): Շատ մեծ համարում ունիք դուք ձեր նկատմամբ եւ կը կարծէք թէ ուրիշները շատ անգէտ են: Կ’ուզեմ [այստեղ] փաստել թէ Վահան Հաւատոյ իրօք հաստատ ծնունդն է Հայր Չամչեանի մեծ գլուխին եւ թէ՛ այս պատճառով է որ դո՛ւք, Աբբահայր, ձեր ամբողջ համայնքով անամօթաբար ստեցիք Սուրբ Աթոռին եւ տիեզերքին դիմաց, երբ խիղճի հակառակ պաշտպանեցիք զայն գրողին»:

Վերոնշեալ տողերուն հեզնանքը աննկատ պիտի չմնար ժամանակակից ընթերցողներուն, ոչ ալ՝ աղաղակող ամբաստանութիւնը ընդդէմ միաբանութեան արբահայր Ագոնզ արքեպիսկոպոսին (1740-1824, վերեւ ակնարկուած իբրեւ «Ագոնզ»): Այս տարրին պիտի անդրադառնանք վարի պատումին մէջ: Այժմ վերադառնանք «Գոլէճեան պատումին» վարկաբեկիչ արձակին եւ տեսնենք թէ ի՛նչ կը բացայայտէ Վահանի հեղինակութեան եւ գողութեան մասին: Զեռագիրին իրապէ՛ս Չամչեանի ձեռքով գրուած ըլլալը փաստելու համար, իրողութիւն մը որ Միաբանութիւնը ըստ երեւոյթին երբեք չէ ընդունած, հեղինակները պարտաւոր կը զգան քանի մը խօսք ըսել անոր գողութեան բնոյթին մասին:

Զեռագիրը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Հայր Միքայէլ Չամչեանի սենեակէն առնուած էր Տէր Պօղոս Նուրիջեանի կողմէ որ այդ ժամանակ տիրացու [այսինքն՝ դպիր] էր կամ վարդապետ: Չամչեանի ձեռագիրով էր, ինչ որ նոյն Մխիթարեանները չէին

կրնար ժխտել: Ոչ մէկ տեղ կարելի էր նշմարել թէ ուրիշի մը գործը ընդօրինակած էր: Իրօք, բազմաթիւ հատուածներու մէջ կարելի է տեսնել յատուկ նշումներ՝ նոյն ձեռագիրով եւ ուր կարելի է տեսնել ամբողջ գործին նոյնատիպ ոգին: Շատերը տեղեակ էին թէ Չամչեան զայն կը շարադրէր խիստ գաղտնի: Ինչպէս արդէն գիտենք՝ բոլորին ծանօթ գաղտնիք մը կը դադրի գաղտնիք ըլլալէ: Անոնք որոնք շատ վստահ էին Չամչեանի այս գրութեան գոյութեան որոշած էին ամեն գնով գողնալ զայն եւ յաջողեցան ընել այդ: Գողութիւնը, ինչպէս նշեցի վերեւ, կատարուեցաւ Տէր Պօղոս Նուրիշեանի փութաջան աշխատանքով, ձեռա-

գիրներու արկղէ մը որ Չամչեան պատրաստած էր ուղարկելու Սուրբ Ղազարի իր վանքը: Արկղին մէջ կար ձեռագիրներուն ցուցակը. բոլոր գործերը կը պատկանէին նոյն հեղինակին եւ անոնց շարքին էր նշեալ հռչակաւոր Վահան Հաւատոն¹⁴...

Այս հիանալի պարսաւին մէջ ներկայացուած շարք մը պնդումներուն հաստատումը կատարուած է զանազան արխիւներէ քաղուած ապացոյցներով: Նախ՝ Չամչեանի միաբանութեան դէմ առաջադրուած ամենէն յատկանշական ամբաստանութիւնը այն պնդումն է որ արքայազար «Ազոնզը» եւ իր համայն միաբանութիւնը ժխտելով որեւէ գիտութիւն գործին Չամչեանի հեղինակութիւնը ըլլալուն մասին՝ խաբէութեամբ

14 *Il Mechtarista di San Lazzaro*, p. 105-107. “Ma l’opera, nella quale il P. Ciamcian si fa vedere assolutamente Cattolico, è quella intitolata Scudo della Fede (Vahan Havaddò[]). È questa talmente zeppa di errori, di proposizioni ereticali, scismatiche, ingiuriose alla S. Sede, scandalose ecc. che, come tale condannata dalla S. Congreg. del S. Ufficio, fù chiusa nella Biblioteca Vaticana fra le opere degli Eresiarchi. Di questa opera, sebbene manoscritta, ne ho veduto girare fra le mani del popolo alcune copie, con grandissimo discapito della Cattolicità Armena. Naturalmente un tale lavoro doveva fare del chiasso; ed ecco di bel nuovo sossopra la Comunità di S Lazzaro, per procurare di allontanare una prossima burrasca; e sottrarre alla giusta punizione l’autore Michele Ciamcian Dottore. Tanto fecero questi sincerissimi PP., che poté riuscire ad essi, che l’opera fosse condannata come apocrifa. Ed il più bello è, che lo stesso Autore P. Ciamcian scriveva subito una professione di fede *issimamente* Cattolica, senza alcuna vergogna o pudore, senza verunissimo scrupolo di coscienza! Condannata intanto l’opera come apocrifa, poté respirare liberamente il povero Abb. Aconz. E qui si deve notare, come questo Abbate per difendere le magagne del suo prediletto Ciamcian, tradiva la propria coscienza; scriveva persuasissimo di mentire innanzi alla Chiesa; ma a lui bastava ottenere il proprio intento, comunque fossero illeciti i mezzi da adoperarsi. Ma Abbate Aconz non vi abbandonate troppo presto alla gioja. Se Roma alla quale era molto facile fra le menzogne mechtaristiche scuoprire l’autore di quell’infame libello, per non svergognarvi del tutto, chiudevava come si suol dire, gli occhi, credete mai che vorranno fare lo stesso

tutte quelle persone, colle quali si spesso se la prendono i due scrittori ammiratori delle cose vostre, l’anonimo, ed il Prete Cappelletti? Sareste troppo buono voi, e supporreste troppo ignoranti gli altri. Io voglio provare che lo Scudo della Fede, *Vahan Havado*, è realmente è positivamente parto di quella gran testa del P. Ciamcian; e che per questo motivo voi Abbate con tutta la vostra comunità mentivate senza pudore innanzi alla S. Sede, ed innanzi all’universo, quando contro coscienza difendevate lo scrittore di esso.

Dalla camera del P. Michele Ciamcian in Costantinopoli fù rapito il manoscritto per opera di D. Paolo Nurigian in allora *Dirazù* ossia chierico. Il carattere era del Ciamcian, come gli stessi Mechtaristi non hanno potuto negare; in verun luogo si scorgeva, che egli lo copiasse altronde: anzi in molti passi si vedevano delle note apposite sempre collo stesso carattere, e nelle quali si scorgeva lo spirito identico del totale dell’opera. Molte persone sapevano che il Ciamcian con grandissima segretezza la stava componendo: già si sà che un secreto conosciuto da più (107) persone cessa di esser tale. Alcuni, pertanto, che conoscevano la positiva esistenza di quello scritto del Ciamcian si son messi in testa ad ogni costo involarlo. E vi riuscirono. Il furto, come io diceva di sopra, fù eseguito per opera ed impegno di D. Paolo Nurigian, da una cassa di manoscritti, che il Ciamcian preparava per spedire al convento suo di S. Lazzaro. Dentro la cassa dei manoscritti vi era una nota di essi: tutti erano dello stesso autore, ed ivi era anche notato il celebre *Scudo della Fede*...

ստած են Սրբազան Ատեանին որպէսզի իրենց «սիրելին» փրկեն Հռոմի Քուրիային դատապարտումէն եւ զինք պաշտպանեն «արդար պատիժէ»: Արդեօք Ագոնց իրապէ՞ս ստած է «դաւաճանելով իր խիղճին»․ ասիկա չէ ապացուցուած որեւէ ծանօթ աղբիւրի մէջ: Այնուամենայնիւ այն պնդումը թէ Միաբանութիւնը «յաջողեցաւ Վահան Հաւատոն դատապարտել տալ իբրեւ անվաւեր», այս ձեւով Ութսունամեայ Դոկտորը փրկելով դատապարտումէ նախքան իր մահը 1823-ին եւ Միաբանութիւնը իբրեւ ամբողջութիւն՝ պատժուելէ եւ Հաւանական փակումէ, ապացուցուած է «Հերետիկոսական» գործերու գրաքննութեան վերաբերող փաստաթուղթերով որոնք կը պահուին *Archivio Segreto Vaticano*-ի¹⁵ եւ Սրբազան Ատեանին արխիւներուն՝ *Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede*-ի մէջ: Արժանահաւատ գիտաշխատողի մը համաձայն, 1819-ի Մայիսին տեղի ունեցած Հաւատաքննական ատեանի ներկայացուցիչներու մէկ ժողովը վճիռ արձակած է Չամչեանի աշխատութեան դէմ եւ իրօք ալ «բացայայտօրէն դատապարտած է [գործը] նպատակ ունենալով նման խոստովարումով ժխտել մխիթարեան վարդապետին [այսինքն Չամչեանի] հեղինակութիւնը»¹⁶: Մէկ կողմ դնելով Չամչեանի գլուխին չափին հարցը կամ ակնարկուած մեծամտութիւնը, նաեւ ողջամիտ է եւ բազմաթիւ աղբիւրներու մէջ վկայուած *Il Mechitarista di*

San Lazzaro-ի այն պնդումը թէ խնդրոյ առարկայ Չեռագիրը «իրօք հաստատ ծնունդն է հայր Չամչեանի մեծ գլուխին»:

Բացայայտիչ է նոյնիսկ այն պնդումը թէ գործը Չամչեանի ձեռագիրով է եւ հետեւողականօրէն՝ ամբողջ ստուար հատորին մէջ, ներառեալ՝ ամբողջ հատորին մէջ ներմուծուած «յատուկ» նշումներուն («պատշաճ նշում-apposite note»), ինչպէս կը պնդեն զրպարտութեան հեղինակները: Ասիկա առնուազն ինքզինք մատնող բանալի մըն է որ գրեթէ անկասկած կը վերաբերի բրինձի փոշիով պատրաստուած բարակ թուղթի վրայ տասնեակներով երկարապատում յաւելուածներու: Անոնք գրուած են ամբողջ ձեռագիրը գրած նոյն ձեռքով եւ բժախնդրօրէն կպցուած են Վահանի զանազան էջերուն՝ շօշափելի ծաւալ աւելցնելով ստուար գործին, առանց ընդհատելու պատումին հոսքը: Այս լրացումները, որ ոեւէ ընթերցող դիւրութեամբ պիտի բանար եւ կարգար առանց դարձնելու էջը, ակնյայտ եւ ուշազրաւ մէկ մասը կը կազմեն 920 էջնոց ձեռագիրին որ պահ գրուած է Հաւատասփիւռ ժողովի Դիւանին (*Propaganda Fide*) SC հայկական արխիւին XXXVI հաւաքածոյին մէջ: Անոնք կը յուշեն մեծ հաւանականութիւնը ձեռագիրին իրօք ալ Չամչեանի սեփական ինքնագիր օրինակը ըլլալուն եւ ոչ թէ՛ մէկ ուրիշին պատրաստած կրկնօրինակը: Ահա դարձեալ զրպարտութեան հեղինակները

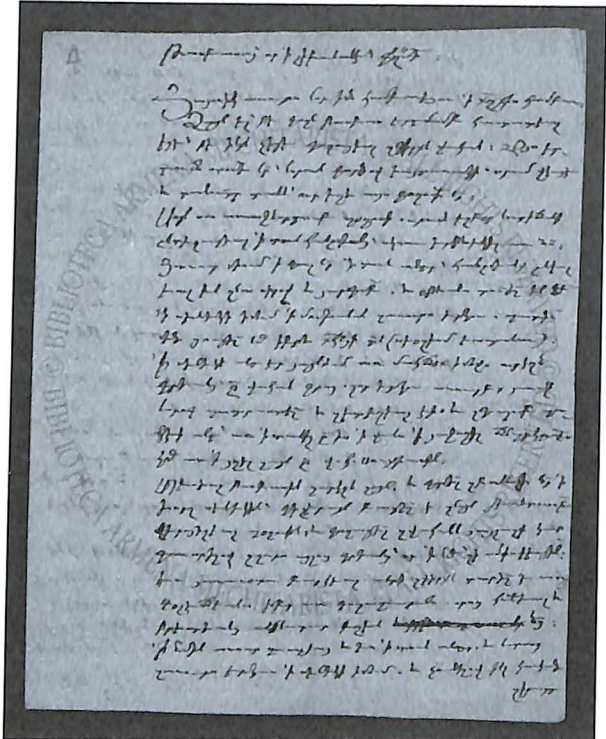
15 **Dermarkar**, *Arméniens et Catholique, de L'émancipation au Schisme*, p. 178: Վատիկանի Գաղտնի արխիւներէն փաստաթուղթի մը յղում կատարելով Տերմարգար կը նշէ թէ ինչպէ՞ս Սրբազան Ատեանը ոչ միայն հերետիկոսութենէ փրկած է Մխիթարեանները դրժելով *Վահան հաւատոյի* Չամչեանի հեղինակութիւնը, այլեւ Մխիթարեանները զրպարտած ըլլալու եւ «հաւատացեալներուն միջեւ ծանր գայթակղութիւններ հրահրած ըլլալու» ամբողջ մեղքը բարդած է Գոլէճեաններուն վրայ:

16 **Cesare Santus**, *Trasgressioni necessarie. Communicatio in sacris, coesistenza e conflitti tra le comunità cristiane orientali* (Levante e Impero ottomano, XVII–XVIII secolo) [Necessary transgressions: Communicatio in sacris, coexistence, and conflict between Eastern Christian communities (the Levant and the Ottoman Empire, seventeenth–eighteenth centuries)]. (Rome: Bibliothèque des Écoles françaises de Rome et d'Athènes, 2019), 193, fn. 60. “esplicitamente condannato, con lo stratagemma di disconoscerne la paternità del mechitarista.”

ողջամիտ եւ ճշգրիտ են իրենց դիտարկումներուն մէջ՝ հակառակ իրենց զգալի կողմնակալութեան:

Հետաքրքրականօրէն, նկատի ունենալով վերոնշեալ դիտարկումին ճշգրտութիւնը՝ նշմարելի միայն մէկուն որ իր աչքերով տեսած է ինքնագիր բնօրինակը եւ ոչ թէ կրճատուած բազմաթիւ օրինակներէն մէկը, ինչպէս անանուն երկու հեղինակներէն մէկը կը պնդէր տեսած ըլլալ «չըջանառութեան մէջ՝ մարդոց ձեռքին», կրնանք հետեւցնել թէ խնդրոյ առարկայ հեղինակը խլուած իրական ձեռագիրը ուսումնասիրած էր Գոլէճեաններու գրադարանին մէջ, գողութենէն անմիջապէս ետք: Աւելի՛ն. թէեւ Il Mechitarista di San Lazzaro-ն հրատարակուած էր 1852-ին, ըստ երեւոյթին, գէթ Չամչեանի վերաբերող մասը (էջ 106-107) շարադրուած էր 1815-ին, գողութենէն անմիջապէս ետք: Այլապէս ինչո՞ւ հեղինակ(ները) կը պնդեն որ աբբա՛հայր Ագոնցը ստած է Սրբազան Ատեանին, կուսհել տալով որ ստախօսութիւնը տեղի ունեցած է բանավէճին հրատարակութենէն (1852) կարճ ժամանակ առաջ, կամ իրեն կը դիմեն խիստ անհատականացուած եւ պարսաւական ռճով, ըսելով՝ « սակայն, Աբբահայր Ագոնց, անմիջապէս մի՛ տարուիք ցնծութեամբ»: Ագոնց արքեպիսկոպոս իբրեւ Միաբանութեան աբբահայր ծառայած է 1800-էն մինչեւ իր մահը 1824-ին՝ Չամչեանի մահէն մէկ տարի ետք: Անանուն երկու հեղինակներէն գէթ մէկուն այս անմիջականութիւնը մտածել կու տայ, թէ իրենք կա՛մ մեղսակից էին գողութեան, կա՛մ անձամբ ծանօթ էին գողին կամ գողերուն: Սոյն հաւանականութեան՝ եթէ ոչ փաստին լոյսին տակ գողութիւնը ոմն տիրացու տէր Պօղոս Նուրիջեանին իրենց վերագրումը՝ թէեւ առանց անունի յիշատակումի, բայց անուղղակիօրէն ակնարկուած «Կալկաթայի պատումին» մէջ, աչքառու է իբրեւ ինքզինք մատնող բանալի: Ուշագրաւ է նաեւ այն իրողութիւնը, որ ո՛չ Փասփասին ոչ ալ

ինչպէս այժմ պիտի տեսնենք՝ Թասբասին անունները յիշատակուած են ղէպերու Գոլէճեան պատումին մէջ:

Չամչեանի պատմածը կամ տեսանկիւնը իր Ամսակագրութեանէն

Աւելի ճշգրիտ եւ մանրակրկիտ նկարագրութիւն մը ունենալու համար թէ ինչպէ՛ս եւ ուրկէ՛ գողցուած էր Վահանը եւ ո՛վ ներքաշուած էր այս զգայացունց գողութեան մէջ, պէտք է դիմենք նոյն ժամանակաշրջանի Չամչեանի իսկ նամակներուն: Գողութեան ամենէն կանուխ յիշատակումը կ'երեւի 25 Մարտ 1816 թուակիր նամակի մը մէջ՝ ուղղուած աբբահայր Ագոնցին:

Նամակին առաջին մասը ըստ երեւոյթին չէ պահպանուած, թէեւ «Թասբասայ՝ որ ի Լիբանանէն գողութիւն» բացայայտիչ վերնագիրով իր երկարապատում ենթամասը կ'ընձեռէ հետեւեալ գրգռիչ վերապատմումը աւելի քան մէկ տարի առաջ պատահած իրադարձութիւններուն.

Յայտոսիկ աւուրս նոր իմն համբաւեցաւ ՚ի քաղաքիս համբաւ: Չայն ել՝ թէ գողն

Թաաբաս երգմամբ հաստատեալ իցէ թէ ինքն չիցէ գողացեալ զգիրքն Վահագն: Այս երգումն ստուգ[եան] նորա՝ նորուն գործով խայտառակի՝ որում վկայէ եւ տանուտէր տանն՝ ուր եղեւ այս գողութիւն նորա:

Անպատկառ գողութեան տեսարանը ներկայացնելէ ետք Չամչեան իր հայեացքը կ'ուղղէ երկրորդ յանցագործի մը գոյութեան.

Սոյն սա առաջնորդութեամբ Պողոսի ուրումն եղբօր Նուրիճանի ընտելացեալ 'ի տուն Հանըմեանց՝ սկսաւ երթեկեկել առ նոսա: Յաւուր միում 'ի գալ նորա 'ի տուն անդը՝ Հանըմեանք ընկալեալ են զնա սիրով եւ յարգութեամբ, եւ օթեւանս տուեալ են նմա 'ի սենեկի իմում 'ի Մովսանան գաւուրս երկու պատիւ մեծ ցուցեալ նմա իբրեւ քահանայի տեառն (սէօզիւմ եապանա [Թրք. ամենայն յարգանօք¹⁷]): 'ի սենեկի անդ էր յայնժամ առ մահճօք իմովք արկղն գրեանց ընդ Վահան գրոց, զոր երկու աւուրքք յառաջ նորոգ պատրաստեալ եւ զետեղեալ էի եւ զգուշութեամբ պահէի անդ առ 'ի տանիլ ընդ իս 'ի վանս 'ի յաջողիլ ճանապարհորդութեանս կամ առ 'ի յղել զայն ընդ Վ. Հ. Սուքիասին:

Տեսեալ Թաաբասին զարկղն զայն, եւ գտեալ զբանալի նորա 'ի խորչ սենեկին՝ գիշերայն բացեալ է զնոյն ձեռնտուութեամբ վերոյիշեալ Պողոսին, եւ գողացեալ զՎահանն, այլազգ կարգաւորելով զշարս այլոց գրեանց՝ որ 'ի նմա՝ զի ամփոփեսցին:

Եւ յառաւօտս բարձեալ անտի զգիրքն տարեալ է առ գօլէճեանս իբր առ գողադարանս որոց հաւանեալ եւ թրեստեանց անձնատուր եղեն նոցա: 'ի նմին աւուր դարձայ եւ ես 'ի տուն անդր եւ նստայ գաւուրս երկուս 'ի սենեկի իմում. եւ չունելով ինձ կասկած զիրացդ եղելոց՝ չզննեցի զարկղն: Եւ քանզի յաւուրսն յայնոսիկ հրդեհմունք

անկան զտամբն զայնոսիկ՝ երկեայ եւ բարձի զարկղն եւ տարայ 'ի սենեակ մեր 'ի Սեղբոս խանն եւ զետեղեցի զգուշութեամբ յապահովի 'ի գաղտնի տեղւոջ: Եւ յայնմ օրէ ոչ ոք յօտարաց եմուտ ի սենեակ իմ, եւ ոչ ոք մերձեցաւ ի տեղին յայն արկեղ:

Նախքան այս հիանալի պատումին թելերը քննելը պահ մը կանգ առնենք եւ տեսնենք թէ այդ ժամանակ ճիշդ ո՛ւր կը բնակէր Չամչեան: Առնչութիւն մը կայ իր կեցութեան վայրին եւ գողութեան առեղծուածին միջեւ: Վերեւ մէջբերուած հատուածը որոշ առիթ կու տայ մեկնաբանութեան եւ կարելի է այնպէս ընկալել թէ Չամչեան օթեւանած էր «Մովսանա» անունով հանրային խանի մը (Թրքերէնով՝ հաւն) մէջ եւ թէ՛ այս հանրային խանը իրականութեան մէջ կը պատկանէր հայ կաթողիկէ ընտանիքի մը որուն Չամչեան կ'ակնարկէ իբրեւ Հանըմեանց տուն: Նոյն հատուածէն կը տեղեկանանք թէ հայ կաթողիկէ ուրիշ մեծահարուստ ընտանիք մը՝ Սեղբոսեանները իրօք ալ տէր էին խանի մը ուր մեր եօթանասունական տարիքի վանականը տեղափոխուած էր իր ճակատագրական բացակայութենէն վերադառնալէն ետք: Աւելի՛ն. ծանօթ էր որ Իսթանպուլի խաներէն շատերը մատչելի իջեւաններ կը տրամադրէին վաճառականներու, վարդապետներու եւ նոյնիսկ դաստիարակներու (վերեւ նշուած Պողոս Նուրիջեանին պէս): Բացառելի չէ որ Թրքերէնով Մովսանա կամ Մումհանէ անունով ճանչցուած իջեւան մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ, սակայն անհաւանական է Չամչեանի հոն օթեւանած ըլլալը:

Աւելի հաւանական է այն եղելութիւնը որ Սուրբ Ղազարի միւս վանականներուն պէս Չամչեան իջեւանած ըլլայ Հանըմեանց ընտանիքին սեփական մէկ բնակարանին մէջ որ կը գտնուէր Մովսանա կոչուած փողոցի մը վրայ: Այս փողոցը մինչեւ այսօր

17 Օնորհապարտ եմ Աննա Օհանջանեանին այս եզրը ինձի յստակացնելուն համար:

գոյութիւն ունի Պէյօղլուի Քարաքոյ թաղամասին մէջ եւ ժողովուրդին կողմէ ճանչցուած է Մումհանէ Ծատտեսի անունով: Իրօք ալ նոյնը կարելի է հետեւցնել Չամչեանի նամակագրութենէն: Վահան Հաւատոյի հեղինակին բնակութեան հասցէն հոս էր 1796-էն սկսեալ, առաջին անգամ իր ծննդավայր քաղաքը վերադառնալէն հագիւ կէս տարի անց, գրեթէ տասնամեակ մը Թրանսիլվանիոյ մէջ եւ նոյն ժամանակին կէսը Պասրայի մէջ անցընելէ ետք¹⁸:

Ստեփանոս Մելքոնեան արբահօր (իշխ. 1750-1800) հասցէագրուած 25 Մարտ 1796 թուակիր նամակի մը մէջ Չամչեան իր մեծաւորին կը տեղեկացնէ իր բնակարանային պայմաններուն մասին եւ կը գրէ. «Իմ աժմու յատուկ բնակարան է ի Մոմխանան ի տան Հանըմեանց. թէպէտ եւ սակաւ աւուրս բնակիմ անդ. շրջեալ աստ եւ անդ. եւ յաճախագոյն եւս ի տան Սերովբէ աղային, եւ Մանաս աղային եւ Խոտիկեանց եւ երբեմն ի տունս ազգականաց եւ բարեկամաց. թո՛ղ զՏիւզեանսն¹⁹»: Դարձեալ՝ 29 Յունուար 1801-ին Չամչեան դաւանակից սրբազան հայր Իգնատիոս Փափագեանին կը տեղեկացնէ թէ պէտք է բռներ առաքուին իրեն «ի տան Հանըմեանց ՚ի Մոմխանան»: Մինչեւ այստեղ գրաբառ հայերէնի շարահիւսութենէն յստակ չէ թէ խնդրոյ առարկայ տունը «սենեակ» մը կամ կացարան մըն է Մոմխանա իջեւանին մէջ թէ՞ «բնակարան» մը կամ բնակավայր

մը՝ Մոմխանա փողոցին վրայ: Շփոթը ի վերջոյ կը փարատի 10 Հոկտեմբեր 1801 թուակիր նամակով մը՝ ուղղուած Իգմիրի մէջ մխիթարեան անուանի բանասէր սրբազան հայր Մկրտիչ վարդապետ Աւգերեանի (եւրոպական շրջանակներու մէջ նաեւ ճանչցուած իբրեւ «Պաթիսթա Աուզըր»․ այն մարդը որուն Չամչեան հետագային լիագորագիր պիտի տար 1810-ականներու վերջերուն իբրեւ փոխանորդ գինք ներկայացնելու Հաւատաքնական ատեանին դիմաց²⁰): Չամչեան իր նամակին մէջ Հանըմեանց տան վայրին վերաբերող բանալիներ կ'ընձեռէ դաւանակից վարդապետին որ ըստ երեւոյթին ծանօթ չէր Իսթանպուլի այս թաղամասին: «Ի հասանել նաւուն ի Ստամպուլ, մօտ ի Եէտի խուլէն կամ ի Սամաթիա, գտեալ նաւակ մի (զի ոչ պակասին անդ նաւակք) մտանես յայն եւ գաս ի Մոմխանան ի տուն Հանըմօղլուենց, որ է առաջին տունն այնր Իսկէլէի ի ձախակողմն ելանողին յիսկէլէն²¹»:

Որոշ տրամաբանական վստահութեամբ պարզած ըլլալով ոճիրին վայրը՝ այժմ վերադառնանք Չամչեանի պատմածին թէ ի՛նչ պատահեցաւ հոն եւ թէ՛ ինչպէ՛ս ինք անմիջապէս չանդրադարձաւ որ իրմէ խլուած էր իր քառասուն տարիներու աշխատանքը:

Յետ քանի մի աւուրց իբրեւ ել աստի Հ. Սուքիասն՝ եւ տարաւ զարկղն ընդ իւր՝ բուրեաց զարշահոտութիւն գողութեանն

18 Ըստ սովորականին առանց յիշատակելու իր աղբիրները Մեսրոպ Ծանաշեան կը գէշ Չամչեանի Կոստանդնուպոլիս ժամանած ըլլալը 25 Ապրիլ 1795-ին: Տե՛ս Մ. Ծանաշեան. *Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան*, Ա. Հատոր, (Վեներտիկ. Սուրբ Ղազար, 1953), էջ 38: Պասրայի մէջ Չամչեանի գրեթէ մահացու շրջագայութեան համար (1770-1775), որուն ընթացքին մագապործ փրկուած է բուրնայի ժամտախտէն, տե՛ս այս ժամանակաշրջանի իր անակագրութիւնը ինչպէս նաեւ 1773-ին իր գրած ծաւարուն գեկոյցը համաճարակին մասին: Այս բոլորը կը պահուին Վեներտիկի հայ կաթողիկէ վանականներու միաբանութեան դիւանին մէջ:

19 Սուրբ Ղազարի Դիւան, «Միքայէլ Չամչեանէն անակ, 25 Մարտ 1796»:

20 Աւգերեանի եղբայր՝ Յարութիւն Աւգերեան (ծագօթ իբրեւ Փաքալ Աուշըր) ուսուցիչն էր Լորտ Պայրընի, Սուրբ Ղազարի մէջ անգլիացի բանաստեղծին յաճախակի կեցութեան ժամանակներուն: Այս երկու ուշագրաւ եղբայրներուն նկատմամբ գերազանց վերաբերումը տե՛ս այստեղ. **Marc Nichanian, Mourning Philology: Art and Religion at the Margins of the Ottoman Empire** (New York: Fordham University Press), p. 78-80, and 83:

21 Սուրբ Ղազարի Դիւան, «Միքայէլ Չամչեանէն անակ, 10 Հոկտեմբեր 1801»:

ձեռամբ եւ ցուցմամբ հետաքննին եղելոց: Յորս առաջին եղեւ Աւգերն, որ յայտնեաց զայս Աթանաս աղային՝ իբր յաղթանակ գօլէճեանց: Եւ զի գողունին էր առ գօլէճեանս՝ որոտաց քաղաքս թէ գօլէճեանք գողացեալ իցեն զՎահագն՝ իսկ թէ յո՞յր ձեռն՝ ոչ ել բանն ի վեր, մինչեւ մեկնեցաւ աստի գողն եւ հռչակեցաւ ՚ի պարծանս լիբանանեաց թէ Թասբասն իցէ գողացողն: Որով եւ կնքեցաւ Թասբասն եւ իւրքն՝ գող առաջի ամենայն ազգաց. մինչեւ յերուսաղէմ եւ յէջմիածին եւ յայնօսօղ եւ մինչեւ ի ծագս աշխարհի զսոյն զայս այլազգ պատմեն թասբասեանք²²:

Իրադարձութիւններու այս հանդարտ եւ պաղարիւն վերապատմումին մէջ ուշազրաւը զայրոյթի կամ որեւէ այլ զգացումի ի սպառ բացակայութիւնն է: Չամչեանի ինքնագոյնումը, գէթ մեզի հասած իր նամակագրութեան մէջ, ուղղակի ապշեցուցիչ է: Ի վերջոյ պէտք է յիշել որ Չամչեան իր մեծ աշխատութեան վրայ տքնած էր աւելի քան չորս երկար տասնամեակներ: Նոյնքան համոզումով որքան սիրով իրագործուած ստուար հատորը կը բաղկանար մանր եւ բծախնդիր ձեռագիրով մօտ հարիւր հազարէ՝ բազմաթիւ յաւելումներու հիւսերով զարդարուն եւ անոնց ընկերակցող անհամար ծանօթագրութիւններով ինչ կը վերաբերի աստուածաբանական ու պատմագիտական բնոյթի ձեռագիր աղբիւրներուն՝ ծանօթ միայն Չամչեանին: Նաեւ յիշենք թէ Չամչեան աշխարհի մէջ միակ անձն էր որ կրնար նման գործ մը գրած ըլլալ: Իր աշխատութեան սկզբնաղբիւրները տքնաջանօրէն հաւաքած էր հեռաւոր եւ

անմատչելի ձեռագրատուներէ՝ իր երկարամեայ թափառումներուն ընթացքին²³: Այն իրողութիւնը որ իր պաղարիւնութիւնը պահած է վաւերագրելով իր կեանքի գործին ինչպէ՛ս եւ որո՞ւն կողմէ գողցուած ըլլալը՝ հաւանաբար վկայութիւնն է ճշգրտութիւնն ու զէպքերու անկիրք վերակայացումը արժեւորող պատմաբանի իր շնորհներուն: Չամչեան բնաւ անունով չի նշեր Վահագն Հաւատոյի գլխաւոր գողը, բացի զայն կոչելէ Թասբաս եւ ակնարկելով Լեռնալիբանանի մէջ Անտոնեաններու կամ Զմմառու միաբանութեան հետ անոր կպերուն, (այսինքն՝ «լիբանանեաց»): Նկատի ունենալով Անտոնեան միաբանութեան վերաբերող գիտաշխատութեան սակաւութիւնը՝ Պէյրութէն հիւսիս գտնուող Զմմառու վանքին մէջ պահուած եւ իրողապէս չօգտագործուած Անտոնեան արխիւներուն մանրամասն ուսումնասիրութիւնը կը մնայ խիստ փափաքելի:

Դասանակագնութիւն, դասանաբանական վեճեր եւ գրաքննութիւն

Յարդ հետազօտեցիւք Վահագն հաւատոյին շուրջ տիրող վէճերուն նպաստած տարբեր գործօնները. աշխատութիւն մը, որուն թատերական գողութիւնը 1815-ին՝ կ'ընդգծէ անոր պատմական նշանակութիւնը: Զգտելով տալ բազմաչերտ նկարագրութիւնը այս իրադարձութեան՝ զայն հետեւողականօրէն տեղադրած եմ աւելի լայն պատմական հոսանքներու մէջ – յատկապէս միջդաւանական այն բուռն վէճերուն որոնք առկայ էին Կոստանդնուպոլսոյ հայ համայնքին երեք գլխաւոր հատուածներուն միջեւ. ա) Վենետիկի Մխիթարեան

22 Սուրբ Ղազարի Դիւան, «Միքայէլ Չամչեանէն Գամակ, 25 Մարտ 1816»:

23 Չամչեանի շարժումակութիւնը ընդարձակ է, սակայն կարելի է զայն պարզացնել Ռետեւեալ ձեռով. 1769-էն 1775 Չամչեան կը գտնուէր Հալէպ, Պաղտատ եւ յատկապէս Պարս, ուր մագապործ խոյս տուած է Պարսի 1773-1775-ի մահասփիտ ժանտախտէն: 1776-էն 1798 մեծ

մասամբ եղած է Թրանսիլվանիոյ եւ արեւելեան Երոպայի տարածքին՝ պարբերաբար այցելելով Վենետիկի վանքը եւ վերջապէս 1798-էն 1822 վերադարձած է իր ծննդավայրը՝ Կոստանդնուպոլսի Իսթանպուլ:

ուխտին հետեւորդները յանձին Չամչեանի, բ) «Գոլէճեան» քարոզիչներուն յարածները՝ ներառեալ «լիբանանեան» եւ Թրիեստ-Վիեննայի հատուածները, եւ գ) հայ ոչ-քաղկեդոնական լուսաւորչական (առաքելական) եկեղեցիին հետեւորդները որոնք կեդրոնացած էին Կոստանդնուպոլսոյ հայ պատրիարքութեան շուրջ, սակայն որոնց հոգեւոր կեդրոնը էջմիածինն էր պարսկական տարածքներու մէջ: Այս խմբաւորումներէն իւրաքանչիւրը — եւ հայ համայնքը իր ամբողջութեան մէջ — խորապէս ձեւաւորուած էր շրջանային աւելի լայն եւ նոյնիսկ համաշխարհային երեւոյթով մը որ գիտաշխատողներ կը սահմանեն «դաւանականութիւն» (confessionalism) եզրով:

Իր եւրոպական շրջարկին մէջ դաւանականութիւնը — յարակից «դաւանականացումի ճառին» (confessionalization thesis) հետ — կը վերաբերի այն գործընթացին որով կրօնական ինքնութիւնները եւ վարդապետական համակարգերը աստիճանաբար կը պաշտօնականանային նախապէս աւելի դիւրանցիկ ինքնասահմանումներ պահպանող եկեղեցիներու մէջ: Վոլֆկանկ Ռայնհարտի եւ Հայնց Շիլինկի կողմէ 1970-ականներու վերջերուն եւ վաղ 1980-ականներուն ձեւաւորուած եզրը սկիզբը կը նկարագրէր Տրիդենտեան ժողովին յաջորդած ժամանակաշրջանի (1545-1563) կրօնական վերածնունդները՝ բողոքական բարեկարգութեան եւ կաթողիկէ հակաբարեկարգութեան շարժումներէն ետք²⁴: Եւրոպական դաւանականութեան մասնագէտներ յաճախ ուսումնասիրած են թէ ինչպէ՛ս կրօնական վերածնունդը, բարեպաշտութիւնը եւ պետական կազմաւորումը հատման կէտերու

վրայ իրարու հանդիպած են կաթողիկէ եւ բողոքական տարածաշրջաններու մէջ՝ յաճախ շեշտելով տպագիր մշակոյթի եւ խիստ գրաքննութեան դերը ընկերային կարգապահութիւն պարտադրելու եւ դաւանական սահմաններ գծելու մէջ: Վարդապետարաններ (catechism) եւ դաւանաբանական ուղեցոյցներ առանցքային դեր ունէին այս գործընթացին մէջ՝ խթանելով ուղղափառութիւնը եւ դաւանական տարբերութիւնները վերածելով առօրեայ կեանքի անխուսափելի մէկ մասին — ըլլայ Կալվինի ժամանակներու ժընեւէի մէջ թէ՛ Յուլիոս Գ. պապի Հռոմին:

Նմանօրինակ ուժեր շարժման մէջ էին Օսմանեան կայսրութենէն ներս: Դաւանականութիւնը նպաստեց արեւելեան քրիստոնեայ համայնքներու միջեւ աղանդաւորական սահմաններու ամրապնդումին, ինչպէս նաեւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ սիւննի իսլամութեան եւ Սեֆեան Իրանի մէջ շիի իսլամութեան ուժեղացման: Համայնքային ինքնութեան եւ դաւանական պատկանելիութեան փոխազդեցութիւնը — որ առանցքային էր դաւանականացումի գործընթացին մէջ — ոչ մէկ տեղ նոյնքան ակնյայտ էր որքան նոյնինքն Հայ եկեղեցիին զարգացող եզրաբանութեան: Այս ժամանակաշրջանին Հայ եկեղեցիին առաջնորդները եւ միաբանութիւնները հետզհետէ աւելի բացայայտօրէն իրենց հաստատութիւնը կը սահմանէին իբրեւ «Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչի հայկական դաւանութեան պատկանող» կառոյց (Հայ լուսաւորչական եկեղեցի): Ինչպէս Աննա Օհանջանեան կը նշէ՝ նոյնիսկ հայերէն դաւանանք (confession) եզրը շատ աւելի սկսած է կիրարկուիլ եւ իմաստի զգալի փոփոխութիւն

24 **Wolfgang Reinhard**, *Pressures towards Confessionalization? Prolegomena to a Theory of a Confessional Age.* - In "The German Reformation: The Essential Readings", edited by C. Scott Dixon, 172-192. Oxford: Blackwell, 1999; ibidem, "Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State: A Reassessment." - *Catholic Historical Review* 75, no. 3

(1989): 383-404; **Heinz Schilling**, "Confessionalization: Historical and Scholarly Perspectives of a Comparative and Interdisciplinary Paradigm." - In *Confessionalization in Europe, 1555-1700*. London and New York: Routledge, 2017.

կրած է այսպէս կոչուած «դաւանականութեան ժամանակաշրջանին», յատկապէս 1690-էն 1717 տարիներուն, երբ հայերու միջեւ միջդաւանական վիճաբանութիւնները առաջին անգամ սկսան սրիլ յիսուսեան քարոզիչներու Օսմանեան կայսրութեան հայաբնակ գաւառներ ժամանումով²⁵:

Թէեւ վարդապետական եւ պատարագամատոյցի տարբերութիւնները շատոնց – առնուազն Միջնադարէն սկսեալ – զատորոշած են հայ լուսաւորչական (առաքելական) եւ հռոմէական կաթողիկէ եկեղեցիները, սակայն աստուածաբանական այս թեքումները պատմականօրէն չեն առաջնորդած դաւանական խիստ բաժանումներու: Մինչեւ տասնօթերորդ դարու վերջերը հազուադէպ էին միջդաւանական վէճերը, եւ կաթողիկէութիւնը ընդունած հայեր յաճախ կը շարունակէին մասնակիցիլ Հայ եկեղեցիի արարողութիւններուն՝ ընտանիքի անդամներու եւ դաւանական տարբեր պատկանելիութեամբ դրացիներու կողքին: Այս սովորութիւնը ճանչցուած էր իբրեւ սրբազան արարողութիւններու հաղորդակցութիւն (*communicatio in sacris*): Օրինակ, երկու խմբաւորումներն ալ կը ճանչնային Հայ եկեղեցիին յարումը միակամութեան (*miaphysite*, նախապէս՝ միաբնակութիւն-*monophysite*) վարդապետութեան որ կը վերաբերի Քրիստոսի մէկ կատարեալ բնութեան, ինչպէս հաստատուած էր Ք. յ. 325-

ի Նիկիոյ ժողովին – եւ ոչ թէ երկու բնութեան՝ մէկ անձի մէջ (*երկաբնակութիւն-
duophysitism*) ինչպէս ընդունուած էր հռոմէական կաթողիկէ եւ արեւելեան ուղղափառ եկեղեցիներուն կողմէ Քե.451-ի Քաղկեդոնի ժողովին²⁶: Նոյն ձեւով՝ հայ լուսաւորչականները Նիկիոյ հանդանակին համաձայն, կը դաւանէին Սուրբ Հոգիին միայն Հօրմէն բխելուն, մինչդեռ հռոմէական կաթողիկէ վարդապետութիւնը Սուրբ Հոգիի բխման Քաղկեդոնի յօդուածին հետեւողութեամբ կը պնդէր Սուրբ Հոգիին թէ՛ Հօրմէն եւ թէ՛ Որդիէն բխելուն վրայ: Սակայն նման աստուածաբանական տարբերութիւնները նախապէս չէին յանգած դաւանական սահմաններու խիստ հսկողութեան, այլ՝ միջդաւանական յարաբերութիւնները յատկանշուած էին երկդիմութեամբ եւ դիւրանցիկութեամբ:

Այնուամենայնիւ այս դիւրանցիկութիւնը հետզհետէ աւելի ծանր ճնշումի ենթարկուեցաւ վաղ արդի ժամանակաշրջանին երբ սրբազան արարողութիւններու հաղորդակցութեան – սուրբ տարածքներու եւ ծէսերու հասարակաց օգտագործումը – յարուցուած արգելքներ սկսան աստիճանաբար ի գործ դրուիլ Հռոմի եկեղեցիին կողմէ: Մասնակի արգելք մը ուժի մէջ մտաւ 1709-ին եւ իր գագաթնակէտի հասաւ բացարձակ խափանումով՝ 1729-ին²⁷: Այս կաշկանդումները ոչ միայն սրեցին

25 Anna Ohanjanyan, *Intra-Armenian Polemics and Confession-Building in Ottoman Constantinople: The Case of Gēorg Mxlayim Ōlli (1681/85–1758)*, “Entangled Confessionalization? Dialogic Perspectives on Politics of Piety and Community-Building in the Ottoman Empire, 15th -18th Centuries”, Tijana Krstić and Derin Terzioğlu (Piscataway, NJ.: Gorgias Press, 2022), 489-520 (506-507): Տե՛ս նաև Anna Ohanjanyan, *Creedal Controversies among Armenians in the Seventeenth-Century Ottoman Empire: Eremia Č’ēlēpi K’ēōmiwrčean’s Polemical Writing against Suk’ias Prusac’i*. “Journal of the Society for Armenian Studies”, 27 (2020): 7–69:
26 Հայերու համար Նիկիոյ հանգանակին առանցքային կարեւորութեան մասին տե՛ս հարուստ

քննարկումը՝ Ohanjanyan, “Creedal Controversies”:
27 Cesare Santus, *Trasgressioni Trasgressioni necessarie. Communicatio in sacris, coesistenza e conflitti tra le comunità cristiane orientali (Levante e Impero ottomano, XVII–XVIII secolo)* [Necessary transgressions: Communicatio in sacris, coexistence, and conflict between Eastern Christian communities; The Levant and the Ottoman Empire, seventeenth–eighteenth centuries] Rome: Bibliothèque des Écoles françaises de Rome et d’Athènes, 2019, passim and 8-13, and Mardiros Abagian, “La Questione della Communicatio in sacris nel secolo XVIII e la formazione del Patriarcato Armeno Cattolico” [The question of communicatio in sacris in the eighteenth

միջդաւանական լարուածութիւնները, այլեւ մեծ մասամբ վերացուցին այն երկդիմութիւնը որ նախապէս կը բնորոշէր հայ կաթողիկէներու եւ իրենց լուսաւորչական (առաքելական) զուգակիցներուն յարաբերութիւնները: Վաղ տասնութերորդ դարէն սկսեալ Կոստանդնուպոլսոյ հայերուն միջեւ միջդաւանական հակամարտութիւնը յաճախ կը բորբոքէր եւ կը վերածուէր բռնութեան: Յատկանշական է որ 1701-էն 1815 տարիներուն –Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Մխիթարեան ուխտին հիմնադրութենէն մինչեւ Վահան Հաւատոյի գողութիւնը Մումհանէ Ճատտեսիի վրայ գտնուող Չամչեանի բնակավայրէն– Հայոց պատրիարքարանին կողմէ հայ կաթողիկէներու դէմ շղթայագերծուած են հակակաթողիկէ հալածանքներու եւ տեղահանութեան կէս երկվեցեակ ալիքներ (1701–1703, 1704–1707, 1740, 1772, 1805-1806, 1810-1815):

Այս դաւանականացած մթնոլորտին մէջ թէ՛ հայ կաթողիկէները եւ թէ՛ առաքելականները լարուած ճիգեր ի գործ դրին դաւանաբանական գիտակցութիւն զարգացնելու աշխարհական շրջանակներու մէջ: Ասիկա մեծ մասամբ իրագործուեցաւ դաւանական գրութիւններու տարածումով –վարդապետարաններու եւ դաւանաբանական քննախօսութիւններու շարադրութեամբ՝ ինչպէս Չամչեանի մեծ աշխատութիւնը եւ բարեպաշտութեան վերաբերող գործերու հրատարակութեամբ –որոնք բոլորն ալ հիմնական դեր խաղացին հաւաքական ինքնութեան ձեւաւորումին մէջ՝ զգալիօրէն մինչեւ տասնիններորդ դարը անց:

Ի վերջոյ, Կոստանդնուպոլսոյ հայ համայնքը ձեւաւորած դաւանական լարուածութիւնները մաս կը կազմէին աւելի ընդարձակ պատմական գործընթացներու ուր

կրօնական ինքնութիւնները հետզհետէ աւելի կարծրացան, հաստատութեանականացան եւ ենթարկուեցան կարգապահական խիստ հսկողութեան: Հայ առաքելական եկեղեցիին դաւանականութեան գործակալները, Հռոմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անոնց Գոլէճեան հակառակորդները եւ աւելի չափաւորական Մխիթարեանները իրարու բախեցան հայ եկեղեցական պատմութեան մրցակից մեկնաբանութիւններով, իւրաքանչիւր խմբաւորում ձգտելով հաստատել իր հեղինակութիւնը աղանդաւորական սրուած պառակտումի այս դարաշրջանին:

Մէկ կողմէ Գոլէճեանները –Վահան Հաւատոյի գողութեան պատասխանատու կողմը– եւ իրենց հռոմէական կաթողիկէ համակիրները Հայ եկեղեցիին ուսմունքները, վարդապետութիւններն ու աւանդութիւնները կը նկատէին «հերձուածողական» կամ Տրիդենտեան ժողովին ուղղափառութեան անյարիր, հետեւաբար կը ձգտէին պարտադրել եւ կիրառել սրբազան արարողութիւններու հաղորդակցութեան բացարձակ արգելք մը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ դէմ կը դնէին 1809-ին Մխիթարեաններուն եկեղեցիի միաւորման ի վերջոյ ապարդիւն ճիգերուն²⁸:

Միւս կողմէ Վենետիկի Մխիթարեանները՝ Մխիթար Աբբասօր ժամանակներէն մինչեւ Չամչեանի Վահան Հաւատոյին հեղինակութիւնը նուրբ դիրք մը բռնած էին հայ առաքելականներու եւ արմատական գոլէճեաններու դաւանականուցումի պատուարներուն միջեւ: Ճանչնալով Հռոմի եկեղեցիին գերակայութիւնը –ինչպէս կը փաստարկէին թէ՛ հայ կաթողիկոսները պատմականօրէն ըրած էին– Մխիթարեանները նաեւ անսասան պաշտպաններն էին Հայ եկեղեցիին ուղղափառութեան՝ մերժե-

century and the formation of the Armenian Catholic patriarchate].- Bazmavep. Revue d'études arméniennes” 139, 1-2 (1981), pp.171, 177-180.

28 1809-ի միաւորման ճիգերուն մասին տե՛ս Ա. Ութուշեան, Պոլսահայ համայնքների միութեան խնդիրը եւ Մ. Չամչեանը:

լով գոլէճեաններու հերետիկոսութեան ամբաստանութիւնները: Իրենց համար Հայ եկեղեցիին վարդապետութիւնները միշտ ալ նոյնքան «ուղղափառ» էին որքան Հռոմիները: Այս համոզումը Մխիթարին եւ իր հետեւորդներուն՝ ներառեալ Չամչեանին մղեց շարունակելու սրբազան արարողութիւններու հաղորդակցութեան թուլատուութիւնը: Չամչեանի Հայ եկեղեցիի «ուղղափառութեան» աստուածաբանութիւնը (*Summa Theologica*) նպատակ ունէր աւելի ամրապնդել այս իւրայատուկ Մխիթարեան կեցուածքը, ինչ որ գրգռեց Հաւատասփիւռ Ժողովի Դիւանի կարտինալներուն զայրոյթը:

Այսպէս՝ Վահան Բաւաւոյի շուրջ տիրող վէճը չի վերաբերիր սոսկ գողութեան առանձին պարագայի մը Իսթանպուլի հարուստ մէկ թաղամասին մէջ: Փոխարէնը՝ անիկա կը խորհրդանշէ շատ աւելի ծաւալուն այն փոխակերպումները որոնք կը վերասահմանէին հայերուն կրօնական եւ համայնքային կեանքը «դաւանականութեան դարուն»:

Եզրակացութիւն

Նոր տեսարան սքանչելի ձայնակցութեան վարդապետութեան Չամչեան Հ. Միքայէլին, եւ Հ. Մկրտչի Աւգերեան վերնագիրով ձեռագիր մը, որ կը պահուի Վիեննայի Մխիթարեան վանքին մէջ, պատշաճ եզրակացութիւն մը կ'ընձեռէ սոյն փորձագրութեան: Անանուն գրագիրի մը կողմէ գրուած այս գործը կը պարունակէ Չամչեանի խլուած ձեռագիրէն ընդարձակ հատուածներ ինչպէս նաեւ անոր բովանդակութեան երկարապատում մէկ մեկնաբանութիւնը: Հակառակ անանուն մնայուն հեղինակը կասկած չի ձգեր իր ինքնութեան իբրեւ գոլէճեան եւ բուն հակառակորդ թէ՛ Չամչեանին եւ թէ՛ անոր միաբանութեան:

Ծարուակութիւն կամ Բաստատութիւն յառաջագոյն գրեալ մերումն Տեսարանի կամ

յայտնի ապացոյց նոր հերձուածող լինելոյ վ. Հ. Միքայէլի Չամչեանց եւ բոլոր միաբանութեան իրոյ վերնագիրով յարակից ձեռագիր մը աւելի կը յստակացնէ հեղինակին դիտաւորութիւնը: Այստեղ նոյն անանուն գրողը կը նշէ աղբիւրը իր հակաճառութեան՝ «քաղեալ 'ի բուն ձեռագիր գրուածոյ իւրոյ, զոր իբր հրաշիւք ձգեցաք 'ի ձեռս մեր. յամին 1815 մարտի 4²⁹»: Մինչ անորոշ կը մնայ թէ արդեօք հեղինակը ուղղակի մասնակցած է Չամչեանի ձեռագիրին անպատկառ գողութեան –արարք մը որ պատշաճօրէն կը նկարագրէ իբրեւ «հրաշք» – հաւանական է որ անոր ձեռքձգումին շուրջ տիրող պարագաները մնան առեղծուած մը: Այնուամենայնիւ նուազ երկբայական են վիճաբանին ընձեռած հարուստ տեղեկութիւնները ինչ կը վերաբերի Վահանի շուրջ տիրող վէճին եւ գրութեան «հերետիկոսական» բնութագրումին՝ այնքան վտանգաւոր ըլլալուն որ կ'արդարացնէ անոր զգայացունց գողութիւնը, գրաքննութիւնը եւ ի վերջոյ դատապարտումը Հռոմի մէջ:

Հեղինակը Վահանի իր քննադատութիւնը կը սկսի Մխիթարեան միաբանութեան պատմութեան ընդարձակ վերլուծութեամբ՝ լուսարձակի տակ առնելով անոր աստուածաբանական եւ գաղափարական առանձնայատուկ դիրքը իբրեւ միջնորդ միաւոր Հայ առաքելական եկեղեցիին եւ Հռոմէական կաթողիկէ եկեղեցիին միջեւ: Իր գնահատումին ընթացքին ան հետեւողականօրէն առաջ կը քշէ այն փաստարկը թէ արբահայր Մխիթար Սեբաստացին եւ իր հետեւորդները լաւագոյն պարագային հերձուածողներ էին եւ յոռեգոյն պարագային՝ բացայայտ հերետիկոսներ: Il Mechitarista di San Lazzaro-ի մէջ իրենց ներդրումը ունեցած դաւանակից գոլէճեաններուն պէս ան հայր Միքայէլ Չամչեանը եւ միաբանակից աստուածաբան Պաթիսթա Աուչէրը (իր ընդդիմախօսներուն կողմէ հեզանքով

29 Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 6469, էջ 1:

«փոքր չամիչ» անուանուած) կը նկարագրէ իբրեւ Հայ ազգային եկեղեցիին նկատմամբ միաբանութեան կեցուածքը խորհրդանշող ամենէն ցայտուն ներկայացուցիչները, հետեւաբար խիստ արժանի յարձակման եւ գրաքննութեան³⁰:

Հեղինակին կողմէ Չամչեանին եւ անոր միաբանութեան կատաղի դատապարտումը կը բխի Մխիթարեաններուն երկդիմի դիրքորոշումին իր հիմնական մերժումէն ինչ կը վերաբերի անոնց երկակ հաւատարմութեան՝ թէ՛ իբրեւ հռոմէական կաթողիկէ եւ թէ՛ հայ: Աստիճանաբար կրօնական բեւեռացումով եւ վարդապետական խստութեամբ բնորոշուած այս դարաշրջանին Մխիթարեանները կը հետապնդէին «տիեզերական» մօտեցում որ կը ձգտէր հաշտեցնել հայերուն յատուկ պատարագամատոյցի եւ վարդապետական աւանդութիւններու պաշտպանութիւնը Հռոմի եկեղեցիին ընդհանուր հնազանդութեան հետ: Միաբանութեան առաջատար մտաւորականները՝ սկսեալ նոյնինքն Մխիթարէն, հետեւողականօրէն կը պաշտպանէին հայկական եկեղեցական սովորութիւններու եւ աւանդութիւններու ուղղափառութիւնը ընդդէմ գոլէճեան քննադատներու առաջադրած հերձուածողական մեղադրանքներուն:

Օրինակ, մինչ գոլէճեանները «անպակ բաժակի» գործածութիւնը – հաղորդութեան համար անխառն գինի գործածելու սովորութիւնը – կը դատապարտէին իբրեւ հերետիկոսութիւն որ պէտք էր վերանար՝ Չամչեան եւ միաբանակից մխիթարեանները, ներառեալ՝ Պաթիսթա Աուշէր կը վիճէին թէ այս աւանդութիւնը ունէր հին

հայկական ծագում, աստուածաբանական շարժառիթներէ մղուած չէր եւ ոչ թէ հերետիկոսութեան ցուցանիչ էր՝ այլ լիովին կը համապատասխանէր ուղղափառ վարդապետութեան: Նմանապէս, ինչ կը վերաբերի Հայ եկեղեցիին կողմէ Քաղկեդոնի ժողովին պատմական մերժումին՝ Չամչեան եւ Մխիթարեանները կը վիճէին թէ այս մերժումը հիմնուած էր ոչ թէ քրիստոսաբանական տարբերութիւններու վրայ՝ այլ աշխարհագրական հեռաւորութեան եւ աստուածաբանական եզրաբանութեան տարբերակներու: Համապատասխան պաշտպանութիւն մը կազմակերպուեցաւ ընդդէմ պատկառելի Կղեմէս Գալանոսի նման գոլէճեան գիտաշխատողներու կողմէ հայոց Յովհաննէս Օճնեցի կաթողիկոսին դատապարտումին: Չամչեան իր Հայոց Պատմութեան Բ. Հատորին ինչպէս նաեւ Վահանի մէկ յաւելումով մէջ կը ջանայ վերականգնել ութերորդ դարու կաթողիկոսին ուղղափառութիւնը՝ հակաճառելով թէ գոլէճեաններու կողմէ անոր վերագրուած հակաքաղկեդոնական ճառը յայտնապէս գրուած էր ուրիշ Յովհաննէս Օճնեցիի մը կողմէ³¹:

Չամչեան եւ միաբանակից մխիթարեանները նման փաստարկումներու միջոցով նպատակ ունէին պաշտպանել հայկական պատարագամատոյցի եւ վարդապետական աւանդութիւններուն ուղղափառութիւնը՝ միաժամանակ հաստատելով անոնց համատեղելիութիւնը Հռոմի եկեղեցիին հետ: Այսպէս ընելով անոնք նշանակալից մարտահրաւէր կ'ողղէին դաւանականութեան գոլէճեան օրինակին որ խստօրէն կը զատորոշէր Հայ եկեղեցին եւ Հռոմի

30 Աուշէրի «փոքր չամիչ» յորջորջումին մասին տե՛ս Նոր Տեսարան, Վիեննա, - Ձեռ. 2201, էջ 43, որ այս աստուածաբանը կ'արհամարհուի իբրեւ «փոքր չամիչ անուանեալ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան»:

31 Չամչեանի կողմէ Յովհաննէս Օճնեցիի եւ անոր աշխատութեան պաշտպանութեան գգալուն բնոյթին մասին տե՛ս Ռետեւեալ օգտակար մեկնաբանութիւնը. Nichanian, - "Enlightenment

and Historical Thought," *Enlightenment and Diaspora: The Armenian and Jewish Cases*. Richard G. Hovannisian and David N. Myers, eds., (Atlanta: Scholars Press, 1999), 103-104. Չամչեանի պաշտպանութիւնը հայոց կաթողիկոսին կը գտնուի ինքնագիր ձեռագիրին 892-904 էջերուն մէջ: Տե՛ս ASPF, Fondo SC Armeni, Miscell. XXXVII:

եկեղեցին — առաջինը նկատելով «ոսկի չափանիշը» իսկ երկրորդը՝ հերետիկոսական կամ հերձուածողական:

Նոր տեսարանի վիճաբանը Վահանի վիճաբարոյց բնոյթին եւ ի վերջոյ զաւթումին պատճառները պատմելով՝ Մխիթարեաններու դիրքորոշումին նկատմամբ իր առարկութիւնները բացայայտօրէն կը դրսեւորէ հետեւեալ ձեւով.

Վարդապետութիւն սոցա 'ի սոյն սկզբունս միայն էր հիմնեալ, թէ հայք, եւ ուղղափառ անուանեալ ժողովուրդք 'ի բանս հաւատոյ մի էն ըստ իրին. բայց տարբերին 'ի բառս եւէթ 'ի յամենայն մասունս հաւատոյ. յաղագս որոյ, ասէին՝ չիք ինչ 'ի միջի առիթ բաժանման, երկպառակութեան: Ուստի յամենայն ուրեք եւ ժամանակի տային համարձակութիւն ուղղափառաց յաճախիլ յեկեղեցիս հայոց եւ հաղորդիլ ընդ նոսա յաստուածայինս, որ է յընդհանուր եկեղեցւոյ արգելեալ, եւ վերապահեալ: Որով անկաւ միւս եւս երկպառակութիւն ընդ մէջ ուղղափառաց. զի՝ որք կարաւարեալ լինէին ընդ ուղղափառ վարդապետութեամբ վարդապետացն փրօփականտայու, ամենեւին խորշէին 'ի նոցանէ, եւ անձնապահ լինէին 'ի խմորոյ աբբայեան, որ արդէն սկսեալ էր 'ի սիրտս նոցին տրամադրիլ³²:

Այս հատուածը կը խտացնէ գոլէճեան քննադատութեան կորիզը. հայ եւ հռոմէա-

կան կաթողիկէ աւանդութիւններուն աստուածաբանական միութեան վրայ Մխիթարեաններուն հաստատակամ պնդումը ուղղակի սպառնալիք կը նկատուէր իրենց գոլէճեան հակառակորդներուն պաշտպանած դաւանական խիստ սահմաններուն: Գաղափարաբանական այս տարակարծութիւնն էր որ Վահանը այսքա՛ն վիճաբարոյց կը դարձնէր՝ առաջնորդելով անոր ապօրինի ձեռքբերումին, խափանումին եւ ի վերջոյ դատապարտումին Հռոմի մէջ:

* * *

Բարսեղ Սարգիսեան 1905-ին հրատարակուած իր հանրածանօթ Երկհարիւրամեայ գրական գործունէութիւն և Աջանատր գործիչներ Վեներկոյ Մխիթարեան միաբանութեան երկին մէջ ծածուկ կ'ակնարկէ Հռոմի Սրբազան Ատեանին հրահանգով 1815-ին եւ 1817-ին Սուրբ Ղազարի Մխիթարեան տպարանին փակումին: Սարգիսեան յստակ բացատրութիւն մը չի տար այն մասին թէ ինչո՛ւ տպարանը փակուելու հրահանգ պիտի ստանար ճիշդ այն տարիներուն երբ տեղի ունեցած է Չամչեանի Վահան հաւատոյն գողութիւնը: Այնուամենայնիւ ան կ'ընդունի թէ փակումը նախաձեռնուած էր միաբանութեան դէմ «հակառակորդաց անիրաւ ամբաստանութիւններով³³»: Ուրիշ աղբիւր մը Սարգիսեանի ապաւինելով նաեւ կը յայտնէ թէ Չամչեան իրօք ալ կը ծրագրէր իր աստուածաբանական գլուխ

32 Այս տեսակետները աման են Օրմանեան արքեպիսկոպոսին կողմէ Հայ եկեղեցւոյ իր հեղինակատր պատմութեան երկրորդ հատորին մէջ աւելի գիտական երանգով արտայայտածին: Օրմանեան Մխիթարեան միաբանութեան եւ յատկապէս Միքայէլ Չամչեանին կը դիմէ իրեն բնորոշ հետեւեալ խայտոյ ոճով.

«Չամչեանի պատմութիւնը, անկախաբար պատմական տեսակետով ունեցած իր արժանիքէն, կանխատեսուած է սեւեռեալ որոշ գաղափարի ծառայող գործ մըն է, ամէն առիթի մէջ հայերը հոռմի հետեւող, Հոռմի հպատակ ցուցնելու համար, անխտիր ընդունելով կեղակարծ յիշատակներ, քմահաճ մեկնութիւններ եւ թիրիմաց

տեսութիւններ: Չամչեանի գրիչին տակ, հին դարերուն գործերը՝ երբ եկեղեցիներ իրարու հաշտ էին, Հոռմի հնազանդութիւն կը դառնան: Միջին դարու մէջ քաղաքական Ապատակով յայտնուած զիջողութիւններ, կատարեալ հոռմէադաւանութեան կերպարան կ'առնեն: Իսկ հայոց եկեղեցւոյն Աերողամիտ հոգին եւ ուրիշ եկեղեցիներուն հետ յարաբերութիւններ պահելու պատրաստակամութիւնը, հայադաւանութեան ուրացութիւն կը մեկնուին»: (§ 2164)

33 Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Երկուհարիւրամեայ գրականական գործունէութիւն եւ Աջանատր գործիչներ Վեներկոյ Մխիթարեան միաբանութեան, (Սուրբ Ղազար, 1905), էջ 32:

գործոցը ուղարկել Սուրբ Ղազար որպէսզի տպագրուէր իր միաբանակից վանականներուն կողմէ եւ թէ՛ հաւանաբար ճիշդ այս պատճառով Վատիկանի գրաքննիչները պարտադրած են փակել տպարանը³⁴:

Մատենադարանին մէջ պահպանուած թիւ 6469 ձեռագիրը կը բովանդակէ Չամչեանի խլուած ձեռագիրին վերաբերող ոգեշունչ այլ «մեկնաբանութիւն» մը՝ անանուն ուրիշ արտագրողի մը կողմէ որ յաւելուածին մէջ հետեւեալը կ'ըսէ միաբանութեան հռչակաւոր տպարանին վրայ Վահագն Բաւաւոյին ունեցած հետեւանքներուն մասին.

Հրապարակաւ յայտնի է մերազն բանասիրաց եւ այլ ոմանց ազգաց, թէ վասն ճշմարտութեան աշխատասիրեալ մատենան վահան հաւատոյ Վ. Հ. Մ Չամչեանի նենգեալ յոմանց լիբանանեցոց՝ եւ հասուցեալ յատեան Հոռոմայ պապին եւ Աստուածաբանից նորին, ընդ նմին ամբաստանութիւն եւ ՚ի սակս ընդդէմ երեւութականաց ճառին ՚ի սրբոյն Յօհաննու Ուձնեցոյն յօրինելոյ. Թէ Աբբաեանք զհերձեալ եկեղեցին Հայոց ուղղափառ առձայնեն, եւ ի հ հարուստ ամաց առ ՚ի Հունաց եւ ՚ի լատինաց զտարամերժեալ Յօհան Ուձնեցին՝ այժմ գովաբանեն, եւ

զճառ նորին տպեալ տարածանեն հակարակ ենթադատութեան յիշեալ ազգաց:

Նոյն գրագիրը կ'աւելցնէ՝

Վասն այս երկու պատճառաց՝ առ ժամանակ ինչ արգել հրամայեցաւ Աբբաեան վանուց տպարանին ՚ի Հոռոմայ, եւ ոմանք յանդամոց այնր վանուց հրաւիրեցան ՚ի Հոռոմ, լինել պատասխանատուք ամբաստանողաց Հայր Մկրտիչ եւ Հայր Իգնատիոսն³⁵:

Մինչեւ չունենանք հասողութիւն Կղզիին այդ տարիներու պաշտօնական «Ժամանակագրութեան» պատրաստուած Չամչեանի միաբանակից աստուածաբան Պաթիսթա Աուշէրի (իմա՛ Հ. Մկրտիչ Աւգեբեան) կողմէ, բնաւ պիտի չկարենանք հաստատ գիտնալ թէ արդեօք Չամչեանի Վահանին գողութիւնը որեւէ կապ ունէ՞ր Սուրբ Ղազարի տպարանին փակումին հետ: Այնուամենայնիւ կրնանք ենթադրել թէ անկախ Չամչեանին գաղտնապահութենէն՝ Սրբազան Ատեանը տեղեակ էր անոր գործին եւ թերեւս նոյնիսկ կրնայ կապ մը ունեցած ըլլալ անոր գողութեան հետ:

Անգլերէն բնագիրէն հայերէնի
թարգմանեց
Լուսիկ Կիւլոյեան-Սրապեան

34 Յովհաննէս Զաւարեան, Միսիթարեան միաբանութեան բաժանումը, «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 5 (1932), 71-78, էջ 76:

35 Մաշտոց Մատենադարան, Ձեռ. 6469, 103b: